

સાત્ર કહે છે—

[સાત્ર સાથેની એક સુદીર્ઘ મુલાકાત]

અનુવાદક
ગુલાબદાસ શ્રોત્ર

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી

ધિતર ભંડાર ભવન

સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૭

SARTRE KAHE CHHUN
Translation by Shri Gulabdas Broker of
SELF PORTRAIT AT SEVENTY
an interview of Jean Paul Sartre by Michel Contat

© મૂળ ફ્રેન્ચના
Editions Gallimard 1976
5, Rue Sebastian Bottin
75007, Paris

© અંગ્રેજી અનુવાદના
Pantheon Books
Random House, Inc.
New York

© ગુજરાતી અનુવાદના
ગુલાબદાસ બ્રોકર

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૫
પ્રત : ૧૧૫૦

મૂલ્ય : રૂ. ૧૨.૦૦

છપ્પક
રેકિશ કે. ફેસાઈ
ચંદ્રિકા મિન્ટરી, મિરઝાપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૦૫૭૮

પ્રકાશક

ડૉ. હસુ યાચિક
મહામાત્ર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, સેક્ટર-૧૭, ત્રાંધીનગર-૩૮૨૦૧૭

થોડું આ પુસ્તક વિશે

મૂખાં-પૅલ સાર્ટ્રે (Jean-Paul Sartre) અર્વાચીન જગતના એક મહાન સર્જક, ચિંતક અને તત્ત્વજ્ઞ થઈ ગયા. તેઓ પેરિસમાં ૧૯૦૫માં જન્મ્યા અને ૧૯૮૦માં મૃત્યુ પામ્યા. એ ૫૨થી વધારે વર્ષના યાળામાં તેમણે સારાથે સંસ્કારજગતને પોતાની કૃતિઓ અને ચિંતન, મનન આદિની અભિવ્યક્તિથી તે હજુ તોથી વિશેષ સમૃદ્ધ બનાવી દીધું.

આખી જિંદગી તેમનું સ્વાસ્થ્ય તો એવું જ રહ્યું, પણ એ સમજણા થયા ત્યાંથી તે મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી તેમની પ્રજ્ઞા અને પ્રતિભા અનન્ય તેને ઝળકતી રહી. એને અંજો, આખાથે યુરોપના વૈચારિક જીવન ઉપર તો તેમની ન જૂંસાય તેવી મુદ્રા અંકિત થઈ ગઈ જ, પણ એ ઉપરાંતે, વિચાર અને સર્જનની દુનિયામાં રસ લેતા સમગ્ર જગતને એ મુદ્રા રૂપશી ગઈ. આપણે ત્યાં પણ રસ-મીમાંસા કે વિચારોના જગત વિશેની, અને અત્યાધુનિક સર્જનો વિશેની ચર્ચામાં જે ત્રણ નામ વારંવાર લેવાયા કરે છે—સાર્ટ્રે, કામ્યુ અને કાકકાનાં—તેમાં પણ પહેલું નામ એમનું જ આવે છે.

અત્યારના વાદોની દુનિયાને પણ તેમણે કરેલું અર્પણ અત્યંત મહત્ત્વનું છે. અસ્તિત્વવાદ (Existentialism)ની ફિલસૂફી બસે એમની સરજત ન હોય, પણ એમણે એ વાદને જે રંગ અને રૂપે સજ્જો અને એને જે નિજ વર્ણાંક આપ્યો એ તો એમનું જ કર્તૃત્વ, ત્રણાય. એથી તો આ સુસંસ્કૃત દુનિયામાં જ્યારે જ્યારે અસ્તિત્વવાદનું નામ લેવાય છે ત્યારે ત્યારે અચૂક રીતે સાર્ટ્રેનું નામ તેની સાથે જોડાયેલું હોય જ છે.

સાર્ટ્રે માત્ર સર્જક, ચિંતક અને તત્ત્વજ્ઞ નહોતા, સક્રિય કાર્ય

કરનાર થોડા પણુ હતા. અમુક સમયે એમના વિચારોએ સામ્યવાદ તરફ ઝોક લીધો હતો ત્યારે તે એવું સમયન નિર્માક બનીને કરતા હતા, અને અમુક રીતે જ્યારે તેનાથી તે વિમુખ થયા ત્યારે એ વિમુખતાનું ઉચ્ચારણ કરવામાં પણ તે એટલા જ નિર્માક રહ્યા હતા. દ્વિતીય મહાધુર્ય દરમિયાન જ્યારે જર્મનોનાં ટોળાંએ ફ્રાંસના જૂમિને રમદોળી રથાં હનાં ત્યારે ફ્રાંસના જે ઉત્તમ પુત્રાએ તેમનો સક્રિય સામનો કર્યો તેમાંના તે પણ એક હતા.

દ'જોસ જ્યારે સર્તા પર હતા ત્યારે સાત્રનાં અસંદિગ્ધ ઉચ્ચારણોએ દ'જોસના સાથીદારોને સાત્રને પકડી જોડના સળિયા પાછળ બંધ કરી દેવાનાં સલાહ દ'જોસને આપવા પ્રેર્યા હતા. ત્યારે દ'જોસે જે જવાબ આપેલો તે અત્યંત પ્રેરક છે, અને સ્વતંત્ર સમાજને પોતાના ઉત્તમ સર્જકો, ચિંતકો વગેરે માટે ઠેકઠો આદર ધરાવે છે તેનો દ્યોતક છે. ત્યારે દ'જોસે કહ્યું હતું :

" ફ્રાંસ પોતાના વોલ્ટર (Voltaire)ને કહીયે પકડવું નથી."

આવા જખરજસ્ત વ્યક્તિત્વવાળા અને અથાગ કાર્યસંકિતવાળા સાત્ર સિતેર વર્ષની ઉંમરે પોતાની આંખો લગભગ ગ્રામી બેઠા હતા, પરંતુ તેમનું મગજ તો એવું ને એવું તીક્ષ્ણ અને તેજોમય રહ્યું હતું. એ સમયે મિશેલ કોર્ટા (Michel Cozart) નામના સાત્રનાં લખાણોના અભ્યાસી લેખકે તેમની એક મુલાકાત લીધી હતી. તે મુલાકાત ' સિતેરમે વર્ષે સ્વ-ચિત્રાંકન ' (Self Portrait at Seventy) ના શીર્ષક નીચે ' જીવન/પરિસ્થિતિઓ, મૂ્યાં-પોલ સાત્રે લખેલા અને બોલેલા નિબંધો ' (Life/Situations, Essays Written and Spoken by Jean-Paul Sartre) નામના, ન્યૂયોર્કના પેન્થિઓન જૂડસ, રેન્ડમ હાઉસ ઈન્કોર્પોરેશને પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકમાં અમટ કરવામાં આવી છે. એ સુદીર્ઘ મુલાકાતમાં જીવનના અનેક ક્ષેત્રો વિશેના સાત્રના પરિપક્વ વિચારો સમાવિષ્ટ થયેલા છે.

આ પુસ્તક ‘સાર્ત્ર’ કહે છે—’માં એ મુલાકાતમાંના મહદ્ અંશનો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે, ફક્ત સંગીત, રાજકારણ અને રશિયા વિશેના અમુક અંશો વિશેના સાર્ત્રના પ્રત્યાઘાત આમાં નથી સમાવ્યા, કેમકે આપણા અહીંના વાચકોને જે સાર્ત્રમાં રસ છે તે સાર્ત્ર તો અહીં રજૂ થયેલા અંશોમાં આપ્યા ને આપ્યા સચવાઈ રહે છે.

આવા મનીષીનાં અર્થસભર ઉચ્ચારણોનો અનુવાદ કરવાનું મને મળ્યું તેને હું મારું સદ્ભાગ્ય ગણું છું. એને પુસ્તક રૂપે ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની સંમતિ આપવા માટે એ પુસ્તકના ફ્રાંસના પ્રકાશકો Editions Gallimard 1976નો હું અંતઃ-કરણપૂર્વક આભાર માનું છું. ગુજરાતીમાં આ સુદીર્ઘ લખાણ ‘સંસ્કૃતિ’માં પ્રગટ કરનાર શ્રી ઉમાશંકર જોશીને હું અત્રે પ્રેમ-પૂર્વક યાદ કરું છું, કેમકે હું જાણું છું કે એમને માટે હું ‘આભારી છું’ એવા શબ્દો વાપરું તો એમને એ ગમે નહિ.

મને શ્રદ્ધા છે કે સાહિત્ય અને ચિંતનના રસિક અભ્યાસીઓને આ પુસ્તક પ્રેરક નીવડશે.

૩૬૭, સ્વામી વિવેકાનંદ રોડ,
વિદેપાલે (વેરુ)

મુંબઈ-૪૦૦૦૫૬

તા. ૨૧-૩-૧૯૮૫

ગુલાબદાસ શ્રેષ્ઠ

પ્રશ્ન : છેલ્લા એક વર્ષથી તમારી તબિયત સંબંધી જે જાતજાતની અફવાઓ ફેલાઈ રહી છે તેણે ધણી ચિન્તા જન્માવી છે. આ મહિનામાં તમે સિતેરના થશો. તો સાત્રું કહેા, કેમ રહે છે તમને ?

સાત્રું : મને ઠીક રહે છે તેમ કહેવું ચુકેલ છે. પણ મને અડીક રહે છે તેમ પણ હું કહી શકું તેમ નથી. છેલ્લાં બે વર્ષો દરમિયાન મને થોડી દુર્ઘટનાઓ નડી છે. જેવો હું એક ફિલોમીટરથી વધારે ચાલું કે મારા પગ દુખવા લાગે છે. તેથી આજે ભાગે હું એટલાથી વધારે ચાલતો નથી. મારા લોહીના દબાણ બાબત પણ સારી એવી તકલીફ બિબી થઈ હતી. પણ હમણાં હમણાં એ બધી તકલીફો એકદમ ઓગિંતાની દૂર થઈ ગઈ છે. મને જરા ગંભીર કહી શકાય એટલા પ્રમાણમાં લોહીનું ઊંચું દબાણ રહેતું હતું. પણ હવે, દવાઓથી એની માવજત કર્યા પછી એ દબાણ લગભગ વધારે ૫૩૫ નીચું થઈ ગયું છે.

સહુથી ખરાબ તો એ હતું કે મારી ડાબી આંખની પાછળ રક્તસ્રાવ થતો હતો. હું માત્ર એ જ આંખથી જોઈ શકું છું, કેમ

કે હું ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારથી જ મારી જમણી આંખનું તેજ લગભગ પૂરેપૂરું ગ્રામણી બેઠો છું. હવે, હજુ સુધી પણ હું અસ્પષ્ટ આકારો જોઈ શકું છું અને પ્રકાશ અને રંગો પારખી શકું છું. પણ મને પદાર્થો કે ચહેરાઓ સ્પષ્ટતાથી દેખાતા નથી. પરિણામે, હું વાંચી કે લખી શકતો નથી. વધારે ચોક્કસાઈથી કહું તો હું લખી તો શકું છું - એટલે કે થોડીધણી આસાનીપૂર્વક મારા હાથથી હું શબ્દોને આકાર આપી શકું છું - પણ હું શું લખું છું તે હું જોઈ શકતો નથી. અને વાંચવાનો તો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. શબ્દોની વચ્ચે જગ્યાઓ, અને શબ્દોએ આંકેલી પંક્તિઓ હું જોઈ શકું છું. પણ હવે હું શબ્દોને છૂટા છૂટા પારખી શકતો નથી. વાંચવા કે લખવાની શક્તિ રહી ન હોવાથી, લેખક તરીકે કાર્ય-શીલપણે પ્રયોજવાની જરૂરી જટિલી પણ શક્યતા મારે માટે રહી નથી. લેખક તરીકેની મારી પ્રવૃત્તિ સદંતર નાશ પામી ગઈ છે.

પણ છતાં, હું બોલી શકું છું. એટલે તો, જે દુરદશ્યની સંસ્થા મારા ઉપર ખર્ચ કરવાના પૈસા મેળવી શકે તો મારું હવે પછીનું કાર્ય વાર્તાલાપની ઊણીના પ્રસારણનું રહે. તેમાં હું આ સદીનાં પોણા સો વર્ષો વિશે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. સીમોન દે બોવ્વાર (Simone de Beauvoir), પીયર વિક્ટોર (Pierre Victor) અને ફિલીપ ગાવી (Philippe Gavi) સાથે મળીને હું એ ચોજના ઉપર કાર્ય કરી રહ્યો છું એ સોઝા પાસે આ વિશેના તેમના પોતાના જમાલો છે અને એનું સંપાદન એ સોઝા કરશે, કેમ કે મારી જાતે એ કામ કરવાને હું અશક્ત છું. લખણ તરીકે, એ સોઝા નોંધો લઈ રહ્યા હોય ત્યારે હું તેમને કશુંક કહું પણ ખરો, કે સાથે મળી જામે એ વિશે ચર્ચા પણ કરીએ, પણ એ પછી તેઓ આખીયે ચોજનાને સુસંબદ્ધ રીતે જાકળી દેશે. કોઈ કોઈ વાર હું લખું પણ છું. દુરદશ્ય દ્વારા ચનારાં પ્રસારણમાં સમાવી શકાય તેવા વિષયોના વાર્તાલાપો વિશે હું નોંધો લેવાર કહું છું.

પણ મારા તે વાર્તાલાપો તો માત્ર મારા સાથીઓ જ વાંચી અને પ્રસારિત કરી શકે.

આ ક્ષણે મારી પરિસ્થિતિ આ છે. એ સિવાય મારી તબિયત સરસ છે. મને છાંધ ધણી સરસ આવે છે. મારા સાથીઓ સાથેનું કામ સરસ રીતે ચાલે છે, અને હું તેમાં પૂરેપૂરો ભાગ લઉં છું. મારું ચિત્ત, દસ વર્ષ પહેલાં હતું, કદાચ તેટલું જ - તેથી વધારે નહિ, પણ ઓછું તો નહિ જ - તે જ છે, અને મારી સંવેદનાશક્તિ એવી ને એવી જ રહી છે. મારી સ્મરણશક્તિ, ઝામે ભાગે, સરસ કામ આવે છે. તેમાં નામો અપવાદરૂપ બની રહે છે. નામો મને બહુ પ્રયત્ન પછી યાદ આવે છે, અને ટેલેલીક વાર તો યાદ આવતાં જ નથી. પહેલેથી મને ખબર હોય કે કઈ વસ્તુ ક્યાં છે તો હું તેનો ઉપયોગ કરી શકું છું. બહુ મુશ્કેલી અનુભવ્યા બગર રસ્તામાં હું એકસો એકસો મારી મેળ મારી કાઢી શકું છું.

પ્રશ્ન : છતાં પણ, હવે પછી લખવાને અશક્ત બની જવું એ તમારે મારે મોટા આઘાતરૂપ હશે. એ વિશે તમે પ્રશાંતપણે વાત કરી રહ્યા છો.....

સાત્રી : એક રીતે કહીએ તો એ વસ્તુ જીવતા રહેવાનું મારું સ્વધર્મ પ્રયોજન હરી લે છે. એમ કહી શકાય કે હું હતો અને હવે નથી, આ બધાને અંગે હું તદ્દન હારી બેઠેલો હોઉં એવો ભાગવો જોઈએ, પણ કોણ જાણે, કોઈક અબજુ કારણને લીધે મને હું બહુ સ્વસ્થ લાગું છું. હું કદી પણ ગમગીન બનતો નથી, અને જે વસ્તુ મેં ચૂમાવી છે તેને વિશે વિચાર કરતાં મને હું વિષાદગ્રસ્ત બની જતો હોઉં તેવી કોઈ ક્ષણો પ્રાપ્ત થતી દેખાતી નથી.

પ્રશ્ન : બળવો કરવાની કોઈ વૃત્તિ થતી નથી ?

સાત્રી : કઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુની સામે હું બળવો કરું ?

આને મારી મુખ કે દુઃખ પ્રત્યેની વિરક્તિ ગણીશો નહિ - એ કે એવું ગણનારા સ્વોર્થકા પ્રત્યે અને દુઃખેનાં સમભાવ રહ્યો છે એ તો તમે જાણો જ છો. ના, આમાં તો માત્ર એ વાતની સ્વીકૃતિ છે કે પરિસ્થિતિ જેવી છે તેવી જ છે, અને હું તેમાં કંઈ કરી શકું તેમ નથી. એટલે તેનાથી મારે વ્યાકુળ બની જવાનું કશું કારણ નથી. મારી કસોટી કરે એવો કેટલોક કાળ આવી ગયો છે, કેમ કે બે વર્ષ પહેલાં વસ્તુસ્થિતિ વધારે મંજીર હતી. ત્યારે મને હળવા ચિત્ત-ભ્રમપણાના કુમલાઓ આવતા. મને યાદ છે કે સીમેન ક બોન્વાર સાથે હું આવિન્યાં (Avignon) ગયો હતો ત્યારે મારી સાથે એક છોકરીએ, એ મને એકાદ બાંકડા ઉપર કર્ચાક મળશે તેવો, વાથદો કર્યો હતો એટલે તેને સોંપવાને હું આટાફેરા મારી રહ્યો હતો. પણ વાસ્તવમાં તો એવો કોઈ વાથદો થયો જ નહોતો.....

હવે તો હું જે કંઈ છું તે સહજ ભાવે સ્વીકારી લઉં, તેનાથી ટેવાઈ જઈ, તેની શક્યતાઓનો ક્યાંક કાઢું અને મારાથી થઈ શકે એટલી સારામાં સારી રીતે તેનો લાભ લઉં એટલું જ હું કરી શકું તેમ છું. આ મારી આંખોનું તેજ ગધું છે તે જ અલબત્ત, સફૂથી વધારે પળવનારું છે, અને જે જે ફેક્ટરોની મેં સલાહ લીધી છે તે બધા જ કહે છે કે તેનો કોઈ ઉપાય જ નથી. આ કડાકૂટિયું છે, કેમ કે ઘણીબધી ચીજો એવી છે જેને વિશે હું લખવા પ્રેરાઉં છું - ઉરેક વખતે નહિ, પણ વચ્ચેવચ્ચે એવું થાય છે.

પ્રશ્ન : એટલે તમે દિશાદોર વિનાના બની ગયા હો તેમ તમને લાગે છે?

સાર્ત્ર : હા. હું થોડું થોડું ચાકું છું, અને વર્તમાનપત્રો વાંચી સંભળાવવામાં આવે છે, હું રેડિયો સાંભળું છું, દૂરદર્શનના પટ ઉપર શું બની રહ્યું હોય છે તેની મને ઝાંખી ધાય છે. - ને

ખરેખર તો માણસ જ્યારે દિશાદોર વિનાનો બની ગયો હોય ત્યારે આવું જ બધું થયા કરે. મારા જીવનનો એકમાત્ર હેતુ હતો લેખન. જે વિશે મને વિચારો આવતા હોય તે હું પહેલાંથી લખી લેતો, પણ ખરેખરી મહત્ત્વની ક્ષણ તો લેખન ચાલતું હોય એ જ રહેતી. વિચારો તો હું હજી પણ કરું છું, પણ મારે માટે હવે લેખન અશક્યવત્ બની ગયું હોવાથી વિચારોની સાચી ક્રિયા જ બચે કોઈક રીતે દબાઈ ગઈ હોય તેમ લાગ્યા કરે છે.

મને હવે જે વસ્તુ કઠીયે પ્રાપ્ત થશે જ નહિ તે એ છે, જેને વિશે અત્યારના ધણા યુવાન લોકો તિરસ્કાર ધરાવે છે. તે વસ્તુ છે શૈલી, એટલે કે વાસ્તવિકતાના સ્વરૂપને રજૂ કરવાની સાહિત્યિક રીતિ. આ વસ્તુ, સ્વાભાવિક રીતે જ, પુનર્નિરીક્ષણ માગી લેનારી વસ્તુ છે. કોઈ કોઈ વાર તો પાંચ કે છ વાર એ બધું ફરી ફરીને જોઈ જવું પડે. હું તો હવે મારા લેખનને એક વાર પણ ફરી જોઈ જઈ શકતો નથી, કેમ કે મેં શું લખ્યું છે તે હું વાંચી શકતો નથી. આમ, હું જે કંઈ લખું છું કે કહું છું તે માત્ર પહેલી વારના સ્વરૂપનું જ રહે છે. હા, મેં જે લખ્યું હોય કે કહ્યું હોય તે કોઈક મારી પાસે ફરીથી વાંચી જઈ શકે ખરું, ને હું જો વધુમાં વધુ કંઈ કરી શકું તો તેની થોડી વિગતો ફેરવી દઈ શકું, પણ હું પોતે જે જાતનું પુનર્લેખન કરું તેની સાથે એને કંઈ લાગતું વળગતું નથી.

પ્રશ્ન : તમે ટપરેકર્ડર ન વાપરી શકો ? કે બોલીને લખાવી ન શકો ? ને એમ, તમે જે કહ્યું હોય તેને, અને તમે જે ફેરફારો સૂચવ્યા હોય તેને, ફરીથી સાંભળી ન શકો ?

સાત્ર : મને લાગે છે કે બોલવા અને લખવા વચ્ચે જખર-જસ્ત તફાવત હોય છે. માણસ, પોતે લખ્યું હોય તે ફરીથી વાંચી શકે છે, પણ તેને તે ધીરે ધીરે પણ વાંચે કે ઝડપથી પણ વાંચે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, એકાદ વાક્ય ઉપર વિચાર કરવામાં માણસે કેટલો સમય ગાળવો પડે તે વિશે કશું કહી શકાય નહિ. એ શક્ય છે કે પહેલી વાર વાંચો ત્યારે વાક્યમાં શી ખામી રહી ગઈ છે તે વિશે તમને સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન પડ્યું આવે. કદાચ તેમાં કંઈક મૂળભૂત ખામી રહી ગઈ હોય, કદાચ તે વાક્યની અને તેની પહેલાંના કે પછીના વાક્યની વચ્ચેનું, કે તેના અને આખા પરિવેશની વચ્ચેનું, અનુસંધાન બરાબર નયે થયું હોય.

આ બધી વાતમાં એ વાત સૂચિત રહી છે કે તમે તમારા લખાણના પાઠ પાસે, જાણે એ કાંઈ જાદુઈ ક્રિયાક્રોડ હોય એ રીતે પહેંચો છો, અને ક્યારેક અડીયા તો ક્યારેક ત્યજીયા તેમાંના શબ્દોને એક પછી એક ફેરવી રહો છો. ને પાછા એ બધા ફેરફારો ઉપર ધ્યાન જરૂર ફેરવો છો અને એક ફેરફારને સ્થાને બીજો ફેરફાર લઈ આવો છો; ને પછી વળી થોડે દૂરનું કંઈક સુધારો છો. ને...એવું એવું તમે કર્યા જ કરો છો. પણ જો હું ટેપરકકર સાંભળી રહ્યો હોઉં તો તેને સાંભળી રહેવાનો મારો સમય એ ટેપ કઈ ગતિએ ધૂમો રહી હોય છે તેના ઉપરથી નહીં થાય છે, મારી પોતાની તે વિશેની જરૂર ઉપરથી નહિ. એટલે તો હું હંમેશાં કહું તો એ ચંત્રની પાછળ ધસકાતો રહું કે કહું તો એની અમળ ધસતો રહું.

પ્રશ્ન : તમે એ અજમાવ્યું છે ?

સાત્ર : હું એ અજમાવી જોઈશ. નિખાલસતાભરી અજમાયશની એને તક આપીશ. પણ મને ખાતરી છે કે એ મને સંતોષ નહિ આપી શકે. એ વિશેની મારા જૂનકાળમાંની વાલીમમાંની મારી અત્યાર મુઘીની પ્રવૃત્તિમાંની સૌથી વધારે આવશ્યક જે વસ્તુ ગણાય તે ફરેફરેક વસ્તુએ મને બીજું કશું જ બનાવવા કરતાં મુખ્યત્વે લખનાર માણસ બનાવ્યો છે. અને એ સ્થિતિ બદલવા માટે હવે બહુ મોઠું થઈ ગયું છે. જો મારી ચાગીસ વર્ષની ઉંમરે મેં મારી

આંખો ગુમાવી હોત તો સ્થિતિ, કદાચ, જુદી હોત. તો, કદાચ, હું મારી અભિવ્યક્તિને માટે જુદી જુદી રીતિઓ અજમાવતાં શીખી ગયો હોત - જેની કે ટેપરકર્ડર. મને ખબર છે કે કેટલાક લેખકો એવી અજમાયશ કરે છે. પણ લેખન અને જે મુક્તિ આપતું હતું તે પ્રકારની મુક્તિ એ મને શી રીતે આપી શક્યું હોત તેની મને ખબર પડતી નથી.

મારા મનમાં તો, મારી બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ જે હતી તેની તે જ રહી છે - ચિંતનને માર્ગદર્શન આપવાની. એટલે હું જે વિચારતો હોઉં તેનું, પ્રતિશ્લિષ્ટતાના સ્તર ઉપર હું પુનર્મથન કરી શકું, પણ એ તદ્દન આત્મલક્ષી બની રહે. એ રીતે પણ, હું એને જે રીતે સમજું છું તે પ્રમાણે તો, શૈલીપરક લેખન, એ લખવાની ક્રિયાની અનિવાર્યતા સ્વીકારી લે છે.

આજકાલ ઘણા યુવાન માણસો શૈલી સાથે પનારો પાડતા હોતા નથી. એમને એમ લાગે છે કે માણસે જે કંઈ કહેવું હોય તે સાદીસીધી રીતે કહી દેવું જોઈએ. એ યુગ એટલે પત્યું, મારે માટે તો શૈલી - એમાંથી સાદાઈની બાદગાફી થઈ જતી નથી જ, પણ એથી જિહ્વું જ સાચું હોય છે - એટલે એક જ વસ્તુમાં ત્રણ કે ચાર વસ્તુઓ એકીસાથે કહી દેવાની રીત. સાદું-સીધું વાક્ય - તેના તાત્કાલિક અર્થવાણું - લખાઈ બય, અને એ સાથે જ એ તાત્કાલિક અર્થની નીચે બીજા અર્થો એમાં પ્રયોજાઈ ગયા હોય. ભાષાને આ અર્થની બહુલતા અર્પવાની શક્તિ જો માણસમાં ન હોય તો તેણે લખવાની તસ્દી લેવાની દૃષ્ટી જરૂર રહેતી નથી.

દાખલા તરીકે, વૈજ્ઞાનિક પ્રકારનાં લખાણોથી સાહિત્યને જે તત્ત્વ જુદું પાડે છે તે છે સાહિત્યની અનેકઅર્થિતા. ભાષાનો કલાકાર શબ્દોને એવી રીતે ગાઠવે છે કે એ તેને કેટલા ભારપૂર્વક કહે છે કે તેના ઉપર કેટલું વજન મૂકે છે તેના ઉપર આધાર રાખીને તેમાં એક અર્થ, પછી બીજો, પછી ત્રીજો હજીય બીજો,

એમ જુદા જુદા સ્તરે ઢરેક વાર જુદો જુદો અર્થ રહે છે.

પ્રશ્ન : તત્ત્વજ્ઞાનની તમારી હસ્તપ્રતો તમારા જ હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલી હોય છે. તેમાં કયાંય છેકળાક કે ખૂંસાખૂંસ હોતી નથી. જ્યારે તમારાં સાહિત્યિક લખાવોની હસ્તપ્રતો, તેમના ઉપર વારંવાર કામ કરી કરીને સંપૂર્ણતા બક્ષવામાં આવી હોય તે પ્રકારની હોય છે. એ બન્ને વચ્ચે આવો તફાવત શા માટે હોય છે ?

સાર્વ : બન્નેનાં ધ્યેય જુદાં જુદાં હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ઢરેક વાક્યને માત્ર એક જ અર્થ હોવો જોઈએ. દાખલા તરીકે 'શબ્દો' (The Words) નામના મારા પુસ્તકમાં મેં ઢરેક-ઢરેક વાક્યને અનેક અર્થો - એકબીજા ઉપર લઘાઈ મથેલા અનેક અર્થો - આપવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો હતો તેવો પ્રયત્ન તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકમાં જો કું કડું તો તે કામ સારું ન ગણાય. જો મારે "એને-માટે-જ" (for-itself) અને "એમાં જ" (in-itself) એ વિભાવનાઓને સ્પષ્ટ કરવી હોય તો પેલી રીતે એ સુરેલ બની જાય, એને સ્પષ્ટ કરવા માટે કું જુદી જુદી સરખામણીઓનો, જુદાં જુદાં દાખલા-દલીલોનો ઉપયોગ કરી ચકું, પણ એ માટે કું જે વિચારોનો ઉપયોગ કડું તે સ્વયંપર્યાપ્ત હોવા જોઈએ. એવા સ્તરે સંપૂર્ણ અર્થ પામી શકાય નહિ કેમ કે સંપૂર્ણ કૃતિને લાજેવળજે છે ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ અર્થ બહુલ-અર્થિતાવાળો જ હોઈ શકે અને હોવો જોઈએ. આથી કું ખરેખર એમ કહેવા માગતો નથી કે વૈજ્ઞાનિક સંચારણોની માફક તત્ત્વજ્ઞાન અનેક-અર્થિત વિનાશું હોય છે.

જેને હંમેશાં, કોઈ ને કોઈ રીતે, જે અનુભૂત છે તેની સાથે જ કામ પાડવાનું છે તે સાહિત્યમાં, કું જે કંઈ કહું તેથી, કું કહેતો હોઈ તેમાંનું કંઈ પણ પૂરેપૂરી અલિબ્યક્તિ પામતું હોતું નથી. એક ને એક વાસ્તવિકતા, સરભત્ર અનંત કહી શકાય તે

રીતે અભિવ્યક્તિ પામી શકે. અને 'કોઈ પુસ્તકમાંનું' દરેકેદરેક વાક્ય
કઈ રીતે વાંચવું' જોઈએ તેનો, અને એ વાક્યને વાંચતી વખતે
અવાજનો કઈ જાતનો રજુકો જરૂરનો હોય તેનો, ખ્યાલ એ આપું
પુસ્તક સૂચવી શકે—પછી બલેને માણસ એ પુસ્તક મોટે મોટેથી
વાંચતો હોય કે મનમાં મનમાં વાંચતો હોય.

સ્તાંદાલ (Stendhal) ના લખાણમાં વારંવાર મળી આવતું
જે શુદ્ધપણે પરલક્ષી જ હોય તે જાતનું વાક્ય ઘણીબધી વસ્તુઓ
છોડી દેતું હોય છે, છતાં પણ એ પોતાની અંદર બીજાં બધાં
વાક્યોને સમાવી બેઠું હોય છે; અને એમ તેના લેખકના મનમાં
નિરંતર રમતી અર્થોની જે પૂર્ણતા તેમણી નીકળી આવે તેમ તે
ધ્વજીતો હોય છે તે બધીયે પૂર્ણતા તે ધરાવતું હોય છે. પરિણામ-
રૂપે, શૈલી-સભર કૃતિ માત્ર એકાદ વાક્યના ચિહ્નમાં જ સમાઈ
જતી હોતી નથી; તે તો દશ્ય, પ્રકરણ અને એ બધાને ઉત્સાહીને
આખાથે પુસ્તકની પૂર્ણતાને, હંમેશને માટે, ખ્યાલમાં રાખે છે.
તમારામાં આ પૂર્ણતા જો ઊજર હોય તો તમે સારું વાક્ય લખી
શકો. એ જો ઊંજર ન હોય તો વાક્ય કાનને ખૂંચશે, અને
નકામું નકામું આત્મવૃક્ક હોય તેવું લાગશે.

કેટલાકો લેખકોને શૈલીસભર કૃતિ લખતાં, બીજા લેખકો
કરતાં વધારે સમય લાગે છે, અને તેમાં તેમને વધારે શ્રમ પડે
છે. પણ સામાન્ય રીતે કહીએ તો, એક વાક્યમાં ચાર વાક્યો
લખવાં—જેમ સાહિત્યમાં લખાય છે તેમ—તે, એક વાક્યમાં
એક જ વાક્ય લખવું—જેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં બને છે તેમ—તેના
કરતાં વિશેષ મુશ્કેલ હોય છે. દાખલા તરીકે, “હું વિચારું છું
તેથી હું અસ્તિત્વ ધરાવું છું” જેવું વાક્ય દરેકેદરેક દિશામાં
અતંત પ્રતિભાવ જગવી શકે, પણ માત્ર વાક્ય તરીકે તો તેનો
અર્થ ‘દેકાર્તે’ (Descartes) તેને જ આપ્યો છે તે જ રહે છે.
પણ સ્તાંદાલ જ્યારે લખે છે : “વેરિયે (Verrieres) નું ધડિ-

માળનું ટાવર જ્યાં સુધી તે જોઈ શકતો હતો ત્યાં સુધી ઝુલીએ (Julien) પાછળ ફરીને જોયા કરતો હતો," ત્યારે એ વાક્ય કહે છે તો માત્ર પાત્ર શું કરે છે તે જ, પણ એમ કહેતાં કહેતાં તે સાથેસાથ ઝુલીએ શી લાગણી અનુભવી રહ્યો છે માદામ દે રેનાલ (Madame de Renal) શી લાગણી અનુભવી રહી છે એ બધું અને એવું ધણું, આપણને કહી નાંખે છે.

ફોબીશ્વર છે કે ધણીબધાં વાક્યોનો સમાવેશ કરતાં વાક્યનો આલેખકાર કરવો જ "હું વિચારું છું", તેથી હું અસ્તિત્વ ધરાવું છું" જેવાં વાક્યોનો આલેખકાર કરવા કરતાં ધણું વધારે મુશ્કેલ કામ છે. મને લાગે છે કે દેશતેજને એ વાક્ય તત્કાળ મળી ગયું હશે - જેવો તેણે એ વિશે વિચાર કર્યો હશે કે તરત જ.

પ્રશ્ન : અને તમે, 'અસ્તિત્વ અને શૂન્યતા' (Being and Nothingness)માં અત્યંત સાહિત્યિક પ્રકારનાં, "મનુષ્ય એક નિરર્થક આવેશ છે" જેવાં અતિશય નાટકીય પ્રકારનાં, વાક્યો વાપરવા માટે તમને પોતાને ઠપકો પછી આપ્યો છે.

સાત્ત : હા, જે લખાણની ભાષા સ્પષ્ટ રીતે તાંત્રિક (technical) પ્રકારની હોવી જોઈતી હતી તેમાં સાહિત્યિક પ્રકારના શબ્દગુચ્છો વાપરવાની જૂલ મેં કરી હતી - ધણીબધાં તરતજોએ પણ એવી જૂલ કહેલી છે. ખરું જોતાં, શબ્દોનો અર્થ સ્વયંસ્પષ્ટ, કશુંયે દ્વિઅર્થી તરવ ન ધરાવનારો હોવો જોઈતો હતો. તમે જે શબ્દગુચ્છ ટાંક્યો તેમાં "આવેશ" અને "નિરર્થક" જેવા શબ્દોની અનેક-અર્થિતાએ અર્થને સ્પષ્ટ રીતે જૂઠાપણું આપી દીધું છે, અને ગેરસમજ ફેલાવી છે. તરવજાનને પોતાની તાંત્રિક (technical) ભાષા હોય છે. સેખકે તે જ વાપરવી જોઈએ. જો સેખક નવા વિચારો પ્રતિપાદિત કરતો હોય તો જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં તે એ ભાષાને બદલાવી શકે. તાંત્રિક

શબ્દગુચ્છનો આ સમુચ્ચય જેમાં એક કરતાં વધારે સ્તરો હોય તેવો પૂર્ણ અર્થ સર્જે છે. જ્યારે નવલકથામાં તો એક જ શબ્દ-ગુચ્છમાં અનેક અર્થોને એકબીજા ઉપર લાદી દેવાય એ વસ્તુ બ્રહ્મ અર્થ પેદા કરે છે. એ રીતે તદ્દન સુસ્પષ્ટ તાત્કાલિક અર્થમાંથી વધુમાં વધુ ગહન અને વધુમાં વધુ સંકુલ અર્થ નીપજી આવે છે. જે કૃતિ શૈલી દ્વારા અર્થ પ્રાપ્ત કરે છે તે જાતની કૃતિ હવે પછી હું સર્જી શકું તેમ નથી, કેમકે મેં જે કંઈ લખ્યું હોય તેવું હું પુનર્નિરીક્ષણ (revision) કરી શકતો નથી.

પ્રશ્ન : હવે પછી વાંચી શકવાને તમે અશક્ત બની ગયા છો, એ વાત તમને બોભાડપ અવરોધ જેવી લાગે છે ?

સાત્ર : આ ક્ષણ પૂરતું કહેવું હોય તો હું ના કહું. મને રસ પડે તેવાં જે પુસ્તકો તાજેતરમાં પ્રગટ થયાં હોય તે વિશે મારી મેળે હું હવે માહિતી મેળવી શકતો નથી. પણ મારી પાસે આવીને સોઠો એ વિશે મારી સાથે વાતો કરે છે કે મને એ વાંચી સંભળાવે છે; અને એમ, નવું નવું શું શું પ્રગટ થતું રહે છે એના સંપર્કમાં હું સારા પ્રમાણમાં રહેતો હોઉં છું. સીમોન દ બોલ્વારે આ આખાં સમયગાળા દરમિયાન મને ઘણાંબધાં પુસ્તકો વાંચી સંભળાવ્યાં છે - દરેકેદરેક જાતનાં પુસ્તકો.

મને જે પુસ્તકો અને અવસોહનો મળે તે બધાં વાંચી જવાની મને ટેવ હતી. હવે હું તેમ નથી કરી શકતો એ એક ખોટ ગણાય. પણ જતાંય હમણાં હું જે ઐતિહાસિક વાસુપ્રવચનો તૈયાર કરવામાં રોકાયો છું તે કામમાં એ વિદ્વન્કર્તા નથી બનતું. સમાજશાસ્ત્ર કે ઇતિહાસ વિશેના કોઈ પુસ્તક વિશે મારે જાણકારી મેળવવી હોય તો એ મને સીમોન દ બોલ્વાર વાંચી સંભળાવે તે સાંભળું કે મારી પોતાની આંખોથી હું તે વાંચી લઉં તેમાં કશો ફરક પડતો નથી. બીજી બાજુ, જે મારે માત્ર હકીકતો એકઠી કરવાને બદલે

એ પુસ્તકની આલોચના કરવી હોય, એના સાથે એકબીજા સાથે
જરોજર સંલગ્ન છે કે નહિ એ તપાસવું હોય, પોતે જે સિદ્ધાંતો
પ્રશ્ને છે તેની સાથે એ સુસંગત છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવો
હોય, ને એવું એવું બધું કરવું હોય તો માત્ર પુસ્તકને વંચાવું
સંભળવું એ પર્યાપ્ત ન થાય. એ બધું કરવું હોય તો મારે સીમોન
દ બોલ્વારને એ પુસ્તક મારી પાસે ઘણી વાર વાંચવા, અને
દરેકદરેક વાક્ય પછી નહિ તોયે દરેકદરેક પરિચ્છેદ પછી થોડો
થોડો વિરામ લેવા રહેવું જોઈએ.

સીમોન દ બોલ્વાર બહુ જ ઝડપથી વાંચે છે ને બહુ જ
ઝડપથી બોલે છે. હું તેમને તેમની ઉમેશની ગતિએ બોલવા દઉં
છું અને તેમના વાચનના લયને અનુરૂપ બની જવા પ્રયત્ન કરું
છું. એમ કરવામાં, સ્વાભાવિક રીતે જ, ઘણી મહેનતની જરૂર
પડે છે. પછી, પ્રકરણ પૂરું થાય ત્યારે અમે વિચારોની આપ-લે
કરીએ છીએ. સમસ્યા એ છે કે આજુસ પોતે પોતાની આંખો વડે
પુસ્તક વાંચતો હોય ત્યારે ચિંતનાત્મક આલોચનાનું જે તત્ત્વ સદૈવ
હાજર રહેવું હોય છે તે, તેની પાસે મોટે મોટેથી જ્યારે કોઈ
પુસ્તક વાંચી સંભળાવવામાં આવે ત્યારે એવા સુરૂપણ સ્વરૂપમાં
હાજર હોવું નથી. માત્ર જે વંચાવું હોય તે સમજી લેવાનો સારો-
સીધો પ્રયત્ન જ ત્યારે વર્ચસ્વ ધરાવતો હોય છે. વિવેચનનું તત્ત્વ
ત્યારે પદ્યાદ્યમાં પડવું રહે છે. પછી પ્રકરણ પૂરું થતાં જ્યારે
હું અને સીમોન દ બોલ્વાર અમારા અભિપ્રાયોની આપ-લે કરતાં
હોઈએ છીએ ત્યારે વાચને જેને સંતાડી રાખવું હવું તે તત્ત્વને
હું મારા ચિંતની પદ્યાદ્યમાંથી બહાર ખેંચી લાવતો હોઉં તેવું
મને લાગે છે.

પ્રશ્ન : આમ, અન્ય ઉપર આધારિત રહેવું તમને દર્શાવું
નથી લાગતું ?

સાત્ર : હા, જોકે “દ્દલયુ” એ શબ્દ વધારે પડતો જોરદાર ગણાય, કેમ કે મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ હવે મને કશુંય દ્દલયુ” લાગતું નથી. ગમે તે ચતુ” હોય જતાં હું કહું કે આ પરાધીનતા મને લાગ્યે જ અસુખ કરનારી હશે. મને એકલા એકલા ખેસીને વાંચવાની અને લખવાની ટેવ હતી. અને હું હજી પણ એમ જ માનું છું કે સાચા બૌદ્ધિકકાર્ય માટે એકલાપણું જરૂરનું છે. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે કેટલુંક બૌદ્ધિકકાર્ય – પુસ્તકો લખવાનું પણ – થોડા માણસો સાથે ખેસીને કરી ન શકે, પરંતુ બે કે ત્રણ જણા સાથે મળીને એવું સાચું બૌદ્ધિક કાર્ય – જે અંતે જતાં લખાચેષ્ટી કૃતિમાં અને તાર્વિક ચિંતનમાં પરિણમે તે જાતનું કાર્ય – શી રીતે કરી શકે તે મને સમજતું નથી. અત્યારના સમયમાં આપણે ત્યાં ચિંતનની જે પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તે પ્રમાણે કોઈ પદાર્થ પાસે કોઈ ખ્યાલનું જનાવરણ કરવું એટલે એકલા હોવું.

પ્રશ્ન : તમને નથી લાગતું કે આ તમારી જ વિશેષતા હોય ?

સાત્ર : પ્રશ્નગોપાત્ત હું પણ સમૂહકાર્યોમાં સંલગ્ન થયો છું. લખણ તરીકે એકોલ નોર્માલ (Ecole Normale=Normal School)માં. અને એ પછી યુનિવર્સિટી શિક્ષણની સુધારણા કરવા વિશેની યોજનામાં અન્ય પ્રાધ્યાપકો સાથે લે આવ્ર (Le Havre)માં. એ સમયેઅમે શું શું ક્યું હતું એ હું જૂસી ગયો છું. એ બધું એવું મૂલ્યવાન પણ નહિ હોય. ‘On a raison de se revolter’ અને ‘Entretiens sur la politique’ નામનાં જે પુસ્તકો મેં David Rousset અને Gerard Rosenthal સાથે મળીને લખ્યાં હતાં તે સિવાયનાં મારાં બધાંય પુસ્તકો મેં એકલાએ પૂરેપૂરા મારી મેળે જ લખ્યાં હતાં.

પ્રશ્ન : હું તમને તમારા પોતાના વિશે પૂછું છું ત્યારે

તમને હેરાનગતિ થાય છે ?

સાર્ત્ર : ના. કેમ ? હું તો માનું છું કે દરેકેદરેક માણસ પોતાની મુલાકાત લેનારની પાસે પોતાના અંતરતમ અસ્તિત્વ વિશેની વાત કરવા શક્તિમાન હોયો જોઈએ. હું ધારું છું કે દરેક માણસ બીજા માણસથી કશુંક છુપાવે છે, કશુંક ગુપ્ત રાખે છે. બધાઓથી, બહુબલ, નહિ જ, પણ એ ક્ષણે જ એની સાથે વાત કરી રહું હોય એનાથી તો ખરું જ. અને એ વાત જ માનવીના માનવી સાથેના સંબંધો બગાડી આપે છે.

હું માનું છું કે ગુપ્તતાને સ્થાને હંમેશાં પારદર્શકતાને સ્થાપિત કરી દેવી જોઈએ. હું એવો દિવસ કલ્પી શકું છું કે જ્યારે બે મનુષ્યોને એકબીજાથી ગુપ્ત રાખવાની કોઈ જાતી વાત હોય નહિ; કારણ કે ત્યારે આત્મલક્ષી જીવન અને વસ્તુલક્ષી જીવન બન્ને પૂરેપૂરાં અર્પિત થઈ ચૂક્યા હશે, સમર્પિત થઈ ગયાં હશે. જે રીતે આપણે આપણાં શરીર સમર્પિત કરી દઈએ છીએ અને છતાં આપણા વિચારોય છુપાવી રાખીએ છીએ તે હકીકત સ્વીકારવી અશક્યવત્ જની રહે છે, કેમ કે મારે માટે શરીર અને ચેતના વચ્ચે કોઈ મૂળભૂત તફાવત અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી.

બ્રહ્મ : આપણે જે માણસોને આપણાં શરીર સંચાર્યપૂર્વક સમર્પિત કરી દઈએ છીએ, માત્ર તેમની જ સમક્ષ આપણે આપણા વિચારોને સંપૂર્ણતયા ધરી દઈ શકીએ છીએ એ વાત સાચી નથી ?

સાર્ત્ર : આપણાં શરીર તો આપણે દરેકને સુપરત કરી દઈ શકીએ છીએ - જાતીય સંબંધોના જગત સિવાય પણ, દષ્ટિપાત દ્વારા, સ્પર્શ દ્વારા. તમે તમારું શરીર મને ધરો છો. હું મારું તમને. શરીર તરીકે આપણે બન્ને એકબીજા માટે અસ્તિત્વ ધરાવીએ છીએ. પણ એ જ રીતે આપણે ચેતના તરીકે, વિચારો તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી - વિચારો શરીરના જ સુધારાવધારા રૂપ

(modifications) હોય તે જતાંય પણ.

આપણે ખરેખર જો અન્ય માટે જ અસ્તિત્વ ધરાવવા ઇચ્છતા હોઈએ - માત્ર શરીર તરીકે, જે શરીરને નિરંતર તદ્દન ખુલ્લું કરી શકાય તેવા શરીર તરીકે જ - જોકે ખરેખરાત તો આત્મ કશું કદીયે બનતું જ નથી - તો એ અન્યને આપણા વિચારો આપણા શરીરમાંથી આવી રહ્યા છે તેમ લાગે. મોંમાં રહેલી જીભમાંથી શબ્દો બને છે. તો બધા જ વિચારો, ધૂંધળામાં ધૂંધળા, ક્ષણજીવીમાં ક્ષણજીવી - ઓછામાં ઓછું જેને સ્પર્શી શકાય તેવા બધા જ વિચારો - આ રીતે જ આવતા લાગે. તો પછી, કેટલીક સદીઓમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓની ઇચ્છાને જોડે સંકળાઈ ગયેલી માનવામાં આવતી, અને મને જે તદ્દન મૂર્ખાઈભરેલી લાગે છે તે શુભતાનું, કે આવરણનું અસ્તિત્વ રહે નહિ.

પ્રશ્ન : આ પારદર્શકતાની આડે આવતું મુખ્ય વ્યવધાન તમને કયું લાગે છે ?

સાર્વ : સૌથી પ્રથમ તો દુરિત. તેનો અર્થ હું એવાં કૃત્યો, જે જુદી જાતના સિદ્ધાંતોથી પ્રેરિત બન્યાં હોય અને જેમનાં પરિણામો હું માન્ય ન કરતો હોઉં તેવો, કડું છું. દુરિત બધીય જાતના વિચારોનું પ્રત્યાયન મુરકેલ બનાવી દે છે, કેમ કે બીજો માણસ પોતાના વિચારો ધડવા માટે જે સિદ્ધાંતોનો વિનિયોગ કરે છે તે સિદ્ધાંતો કેટલા પ્રમાણમાં મારા સિદ્ધાંતો જેવા જ છે તેની મને ખબર નથી. અલગત, અમુક પ્રમાણમાં આ સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ થઈ શકે, ચર્ચી શકાય, સિદ્ધ કરી શકાય. પણ જમે તેની સાથે હું જમે તે વિષય વિશે વાત કરી શકું તે સાચું નથી. તમારી સાથે હું કરી શકું પણ મારા પાડોશી સાથે કે રસ્તો ઓળંગી રહેલા અન્ય આગતુક સાથે હું એમ ન કરી શકું. છેક અંતિમ પ્રકારનો દાખલો લઈને દેહું તો તે માણસ મારી સાથે

સંપૂર્ણતયા ખુલ્લા દિલની ચર્ચા કરવા કરતાં લકવાનું વિશેષ પસંદ કરે.

આમ અવિશ્વાસ, અજ્ઞાન અને ભયમાંથી જન્મતી સજસજકી સંભાસિયે (as for oneself)ની આવના અને બીજાની સાથે પૂરેપૂરા કે ભેદિયે તેટલા વિશ્વાસપૂર્વક બધાથે પ્રકારની વાતો કરતાં શેકી રાખે છે. ઉપરાંત, અંતર રીતે કહું તો, હું ને કોઈ માણસોને મળું છું તેમની સાથે બધા જ વિષયો વિશેના મારા અભિપ્રાયોની ચર્ચા કરતો નથી. પણ હું ચર્ચા પર બની શકે તેટલો પ્રકાશ પાથરી રહું તેવો બની જાઉં છું, કેમકે મને લાગે છે કે આપણી અંદર આ ને અંધકારમય પ્રદેશ રહેલો છે—ને એકીસાથે આપણે માટે પણ અને બન્યો માટે પણ અંધકારમય જ હોય છે—તેને જો આપણે બન્યો માટે પ્રકાશમય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો જ એ આપણે માટે પ્રકાશમય બની રહે.

પ્રશ્ન : બીજું કશુંય કરતાં પહેલાં લેખનમાં આ પારદર્શકતા શોધવા તમે મથ્યા નહોતા ?

સાત્ર : પહેલાં જ નહિ, સાથે સાથે જ. મને લાગે છે કે લેખનમાં જ હું એ દિશામાં વધારેમાં વધારે આગળ વધ્યો હતો. પણ એ ઉપરાંત ઉમેરણી વાતચીતો પણ હોય છે—સીમેન્ટ ક બોલ્વાર સાથેની, બન્યો સાથેની, આ તમારી સાથેની, કેમ કે આજે આપણે બન્ને સાથે છીએ—જેમાં હું જોડેલો સ્પષ્ટ અને સત્યમય બની શકું તેટલો બનવા પ્રયત્નશીલ રહું છું. ત્યારે હું મારી આત્મલક્ષિતાને સર્વાંગે સમર્પિત કરી દઉં છું; અથવા કરી દેવા પ્રયત્ન કરું છું. ખરેખર તો એનું સમર્પણ હું કંઈ તમને કરતો નથી. કોઈને પણ હું એ સમર્પણ કરતો નથી કેમ કે મારામાં હજી એવી ઘણી વસ્તુઓ પડી છે જે કહેવાવાની ના પાડે છે. મારી જાતને હું એ ચીજો કહી શકું પણ બીજા પાસે હું એ કહેવા જાઉં તો એને

એ સામનો કરે છે. ખીજા માણસોમાં હોય છે તેમ મારામાં પણ અંધારાનું જિંડાણ છે જે પોતાને અભિવ્યક્ત થવા દેતું નથી.

પ્રશ્ન : અન્યત્ર ?

સાત્ર : જરીકે નહિ. હું તો જે વસ્તુને જાણું છું તેને વિશે વાત કરી રહ્યો છું. કેટલીક ચીજો જે કહેવાઈ હોતી નથી, જે કહેવાવા ઇચ્છતી નથી તેવી ચીજોનો એક જાતનો ઉવાડાનો અંશ હંમેશાં હોય છે જ, જે યાત્ર થવા, મારાથી યાત્ર થવા, ઇચ્છતો હોય છે. તમે જાણો છો તેમ માણસ બધું જ બધું કહી શકે નહિ. પણ મને લાગે છે કે સમય જતાં, મારા મૃત્યુ પછી, કે કદાચ તમારા મૃત્યુ પછી, લોકો પોતાને વિશે વધુ ને વધુ વાતો કરતા થશે અને એથી એક મોટો પક્ષટો આવી જશે. વધુમાં, મને લાગે છે કે આ પક્ષટો કોઈ સાચી ક્રાંતિ જોડે સંલગ્ન છે.

સાચો સામાજિક સંવાદ સ્થપાય તે પહેલાં માણસનું અસ્તિત્વ તેના પાડોશીને પૂરેપૂરું દૃષ્ટિગ્રમ્ય થવું જોઈએ, અને એને પક્ષે, એ પાડોશીનું અસ્તિત્વ પણ પૂરેપૂરું દૃષ્ટિગ્રમ્ય હોવું જોઈએ. આજે આ બની શકતું નથી. પરંતુ ભવિષ્યમાં કોઈક વાર જો મનુષ્યો વચ્ચેના આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને ભૌતિક સંબંધોમાં પક્ષટો આવી જાય તો એ શક્ય બને. ભૌતિક અછતો નાબૂદ થતાં વેંત એ શક્ય બનશે. મેં મારા 'દૈદાલમિક રાશનની મીમાંસા' (Critique of Dialectical Reason) નામના પુસ્તકમાં બતાવ્યું છે કે મારે મન આ ભૌતિક અછતો જ મનુષ્યો વચ્ચેના—અત્યારના અને ભૂતકાળના—વિરોધો અને સંઘર્ષોનું મૂળ છે.

જેટલું, ભવિષ્યમાં અન્ય પ્રકારના વિરોધો અને સંઘર્ષો થશે. એ કયા પ્રકારના હશે એ વિશે હું અત્યારે કલ્પના કરી શકતો નથી. કોઈ પણ કરી શકે નહિ. પણ, જેમાં દરેક માણસ પોતાને અન્ય કોઈને

સંપૂર્ણતા સમર્પિત કરી દે, ને તે અન્ય પણ તેમ જ કરે તે જાતની સામાજિકતા આડે એ વિધિરૂપ નહિ બને. આ જાતનો સમાજ, અલગત, જગત-બાધી હોવો જોઈએ, કેમ કે જો જગતમાં કયાંયે અસમાનતા કે હકદાવાઓ બાકી રહી જાય તો તેમાંથી જન્મતા સંઘર્ષો ધીમે ધીમે કરીને સમાજના સમગ્ર અંગનો કળકળાવે મેળવી લે.

પ્રશ્ન : લેખન ગુપ્તતા અને વિરોધીમાંથી જન્મ પામ્યું નથી ? સંવાદી સમાજમાં અને અસ્થિતિ પરાવવાનું, કદાચ, ડોઢી કારણ રહે પણ નહિ.

સાત્રી : લેખન જરૂર ગુપ્તતામાંથી જન્મ પામ્યું છે, પણ આપણે બૂલવું ન જોઈએ કે તે ક્યાં તો તેની આ ગુપ્તતા ઢાંકી રાખવા અને જૂઠું બોલવા મથી રહ્યું હોય છે (એમ કરે છે ત્યારે તે તદ્દન રસવિહીન બની જાય છે), અથવા તો આ ગુપ્તતાની ઝાંખી કરાવવા, બીજાઓ સાથેના સંબંધો પૂરતો લેખક પોતે શું છે તે બતાવીને ગુપ્તતાને ખુલ્લી પાડવા તે મથી રહ્યું હોય છે. આમ કરે ત્યારે જ પ્રકાશીનજન્યલતા વિશે મેં વાત કરી તેની નજીક તે પહોંચી જાય છે.

પ્રશ્ન : ૧૯૭૧ આસપાસ એક વાર લંમે મને કશું હતું : “આખરે સત્ય કહી દેશોનો સમય અમારે માટે આવી પહોંચ્યો છે,” વળા લંમે ઉમેર્યું હતું : “પણ એ તો હું કલ્પનોત્તમ કથાની કૃતિ દ્વારા જ કહી ચકું.” એવું શા માટે ?

સાત્રી : એ વખતે હું એક કથા લખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. એની દ્વારા હું, એ પહેલાં એક જાતના રાજકીય ખરડા દ્વારા જે કંઈ હહેવા માગતો હતો તે આડકતરી રીતે રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરતો. એ ખરડો મારી આત્મકથાનો આરંભ વધારેલો અંશ જ હોત, પણ એ ન લખવાનો મેં નિર્ણય કર્યો હતો. જે વાર્તા

લખવાનું હું વિચારી રહ્યો હતો તેમાં કાલ્પનિક કથાનું તત્ત્વ ઓછામાં ઓછું હોત. તેમાં મેં એક એવું પાત્ર સંન્યુ' હોત જેને વિશે વાચકને કહેવાની ફરજ પડી હોત કે “અહીં રજૂ થતો માણસ સાત્ર' છે.”

એનો અર્થ એ નથી કે વાચકને માટે એ પાત્ર અને લેખક એકબીજા ઉપર ચોંટાડી દીધેલા જેવા બની ગયા હોત. માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે એ વાચકને માટે એ પાત્રને ઓળખવાની સારામાં સારી રીત મારા તરફથી એને શું મળી રહ્યું છે એ જોવા-જાણવાની હોત. હું એક એવી કલ્પનાકથા લખવા માગતો હતો જે કલ્પનાકથા ન હોય, આજે લેખન કરવું એટલે શું તેનો આ લાખલો થયો. આપણને પોતાને આપણે થોડાધણા જ ઓળખીએ છીએ, અને હજી સુધી આપણે આપણી બનને એકબીજાને પૂરેપૂરી સમર્પિત કરી શકતા નથી. મારે માટે લેખનનું સત્ય એ જ કહેવાય કે હું કહી શકું : “હું કલ્પના ઉપાડું છું. મારું નામ સાત્ર' છે. હું વિચારું છું તે આ છે.”

પ્રશ્ન : અભિવ્યક્તિ કરનારથી સ્વતંત્ર રહીને સત્યના અભિવ્યક્તિ ઘઈ શકે નહિ ?

સાત્ર' : એમ થાય તો એમાં કશો રસ રહે નહિ. તેમાં, આપણે જે જન્મતમાં જીવીએ છીએ તેમાંથી વ્યક્તિ અને માણસને ખસેડી મુકાયો હોય, અને એથી એ સત્ય વસ્તુલક્ષી સત્ય કરતાં જરીયે આગળ જઈ શકે નહિ. પોતાનાં આગવાં સત્યો વિશે વિચાર કર્યા વિના પણ માણસ વસ્તુલક્ષી સત્યો સુધી પહોંચી શકે. પણ જો હું મારી વસ્તુલક્ષિતા અને એ વસ્તુલક્ષિતાની પાછળ રહેલી મારી આત્મલક્ષિતા (માણસની વસ્તુલક્ષિતા જેટલો જ માણસનો અંશ બની રહેલી આત્મલક્ષિતા) બંને વિશે બોલતો હોઉં તો એ ક્ષણે મારે માટે આમ લખવું જરૂરી બની જાય : “હું સાત્ર'.”

અને અત્યંત એકગ્રીભાવે પુરતા પ્રમાણમાં એજાખતા ન હોવાથી અત્યારને તબક્કે એ જાતની પ્રતિષ્ઠા શક્ય નથી. એટલે, આ જાતની વસ્તુલક્ષી - આત્મલક્ષી સંપૂર્ણતાને માટે કષ્ટપનાકયાનો આડવર્ગિક જ અસરકારક અભિગમ પૂરો પાડે છે.

પ્રશ્ન : તો પછી તમે એમ કહે છો કે [આત્મકથા] 'શબ્દો' ના લેખન દ્વારા તમે પહોંચી શક્યા છો એ કરતાં રોકાન્તા (Roquentin) કે માત્ય (Mathieu)ના આલેખન દ્વારા તમે તમારા પોતાના સત્યની વિશેષ નજીક પહોંચી શક્યા છો ?

સાત્રી : શક્ય છે, અથવા એમ કહું કે અને એમ લાગે છે કે 'ઉબકા' (Nausea) અથવા 'સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો' (The Roads to Freedom) કરતાં 'શબ્દો' વધારે સત્યમય નથી. તેમાં હું જે લોકોનો વિશે વાત કહું છું તે સાચી નથી એમ નહિ, પણ 'શબ્દો' પણ એક જાતની નવલકથા જ છે - હું જેમાં શ્રદ્ધા ધરાવું છું તેવી નવલકથા - પણ છતાં નવલકથા તો ખરી જ.

પ્રશ્ન : જ્યારે તમે કહ્યું કે આખરે સત્ય કહી દેવાનો સમય તમારે માટે આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે એ નિવેદનનો અર્થ એમ પણ થઈ શકે કે અત્યાર સુધી તમે માત્ર અસત્ય જ બોલ્યા હતા.

સાત્રી : ના, અસત્ય જ બોલ્યો હતો એમ નહિ, પણ માત્ર જે અધુરું જ સત્ય હતું, પા જ સત્ય હતું, તે જ મેં 'ઉચ્ચાર્યું' હતું. હાખલા તરીકે મારી જિંદગીના જાતીયતાના કે વાસનામયતાના સંબંધો વિશે તો હું બોલ્યો જ નહીં. ઉપરાંત એમ કરવાનું કારણ પણ હું જોતો નથી - સિવાય કે જોછ જાનનો સમાજ અસ્તિત્વમાં આવી ગયો હોય જેમાં સૌ ઠીક પોતાની જાણ ખુલ્લી કરીને મેંજ ઉપર બોલવી દેવું હોય.

પ્રશ્ન : પણ તમને ખાતરી છે કે તમારા પોતા વિશે જાણવા-
જોડું બધું તમે જાણો છો ? તમને કદી પણ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રને
અજાણી જોવાની લાલચ થઈ આવી નથી ?

સાર્ત્ર : હા, થઈ છે, પણ ખીજી રીતે મારે વિશેની જે ચીજો
સમજી શક્યો ન હોત તે ચીજોને સમજી લેવા ખાતર નહિ.
૧૯૫૪માં મેં ‘શબ્દો’નો પહેલો મુસદ્દો લખ્યો. પછી ૧૯૬૩માં
હું ફરીથી તેના તરફ વળ્યો ત્યારે મેં માનસપૃથક્કરણ કરનારા
મિત્ર પોંતાલી (Pontalis)ને એ માનસપૃથક્કરણ કરવા
માગતા હોય તો પૂછી જોયું. માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રની પૃથક્કરણની
રીતિ વિશેના બૌદ્ધિક કુતૂહલથી સવિશેષ ઈરાદાને મેં તેમ પૂછ્યું
હતું, મારી જાતને સવિશેષપણે સમજવાના ઇરાદાથી નહિ. પણ
એમણે કહ્યું - અને તેમાં તે સાચા હતા - કે છેલ્લાં વીસ વર્ષના અમારા
સંબંધો જોતાં એમને માટે એ અશક્યવત્ હતું. એ માત્ર એક
ખાલી વિચાર આવી ગયેલો - ધૂંધળો ધૂંધળો વિચાર. ને એ પછી
તો એ વિશે મેં જરીયે વિચાર્યું પણ નથી.

પ્રશ્ન : એ જતાં પણ, તમારી નવલકથાઓ વાંચીને માણસ
તમે જે રીતે જાતીયતાનો અનુભવ કર્યો છે તે વિશે ધણીબધી
ચીજો તારવી શકે.

સાર્ત્ર : હા, અને મારાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકોમાંથી પણ
એ એમ કરી શકે, પણ એ તો મારા જાતીય જીવનના એક તળાણાનું
જ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એ પુસ્તકમાંથી કોઈ પણ મને સાચેસાચી
રીતે શોધી કાઢી શકે તેટલી તેમાં વિગતો કે સંકુલતા નથી. તો
પછી, તમે કહેશો, તેની વાત જ ચા માટે કરવી ? તો હું કહીશ
કે, હું માનું છું તે પ્રમાણે લેખક પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વ વિશે
વાત કરતી વખતે સમગ્ર જગત વિશે વાત કરવી જોઈએ. લેખકનું
કાર્ય દરેકદરેક વસ્તુ વિશે વાત કરવાનું છે. એટલે કે, વસ્તુલક્ષી

જગત વિશે પણ, અને તેના વિશેષમાં રહેલી અને તેને નકારતી આત્મલક્ષિતા વિશે પણ. આ સંપૂર્ણતાને આપી ને આપી છતી કરતાં જતાં લેખકે તેનું સંપૂર્ણ ચિત્રણ કરી દેવું જોઈએ એટલે તો એવે પોતા વિશે બોલવું જ જોઈએ. ને વાસ્તવમાં, તો એ ઠંમેશાં એમ કરતો જ આવ્યો છે - થોડીધણી સજ્જતાપૂર્વક, થોડીધણી સંપૂર્ણતાપૂર્વક, પણ નિરંતર.

પ્રશ્ન : તો પછી લેખનનું જ ખાસ કહેવાય એવું કાર્યક્ષેત્ર કયું? એમ નથી લાગતું કે આ સંપૂર્ણતા વિશે તો મૌખિક રીતે, મધુ બોલી શકાય?

સાત્રી : સિદ્ધાંતમાં એ શક્ય છે, પણ હકીકતમાં, માણસને તેલું લેખન દ્વારા કહે છે તેટલું કહીને બોલીને કહેતા હોતો નથી. લોકોને મૌખિક ભાષા વાપરવાની ટેવ જ નથી. આજના જગતમાં વધુમાં વધુ જિંડાણભરી વાતચીતો બોલિંદો વચ્ચે જ થતી હોય છે. એનો અર્થ એવો નથી કે બોલિંદો અબોલિંદો કરતાં, ચોક્કસ જ, સત્યની વિશેષ નજદીક હોય છે, પરંતુ અત્યારના સમયમાં તેમની પાસે જ્ઞાન છે, અને વિચારની એક પદ્ધતિ છે - કામલા તરીકે માનસપ્રયત્નકરણશાસ્ત્રીય કે સમાજશાસ્ત્રીય વિચારની - જે તેમને પોતાની જાત વિશે અને બીજાઓ વિશે અમુક જાતની સમજણના સ્તર સુધી પહોંચી શક્યા કે છે. જે લોકો અબોલિંદો હોય છે તેઓ સામાન્ય રીતે એ સ્તર સુધી પહોંચતા નથી. સંવાદ એ રીતે આગળ વધતો રહે છે કે દરેક માણસને એમ લાગે છે કે પોતે બહુમે કહી દીધું છે અને સામેનાએ પણ બહુ કહી દીધું છે. વાસ્તવમાં તો જે દંઈ કહેવાઈ મધુ હોય તેનું એજાંબી ગયા પછી જ ખરી સમસ્યાઓ શરૂ થતી હોય છે.

પ્રશ્ન : એટલે તો હમે જ્યારે જે સત્ય આખરે કહી જ

દેવાવાનું છે તે વિશે વાત કરી ત્યારે તમે અમુક ચીજો દાખી રાખી હતી તેની હવે અભિવ્યક્તિ કરવાની વાત નહોતા કરતા, પણ પહેલાં તમે જે વસ્તુઓ સમજ્યા નહોતા તેને વિશેની વાત કરતા હતા ને ?

સાત્ર : બધાથીયે વિશેષ તો મારી જાતને એવી સ્થિતિમાં મૂકી દેવાનો એ પ્રશ્ન હતો કે જે સ્થિતિમાં, એની પહેલાં મેં જે જાતનું સત્ય જાણ્યું ન હોય તે સત્ય મને જરૂર જ દેખા દે. સાચી કલ્પનાકથાના સાધન દ્વારા કે કલ્પનાકથાના સત્ય દ્વારા હું મારા જીવનનાં કાર્યો અને વિચારોને ફરી હાથમાં લઉં - એમને એક સમગ્ર પિંડ બનાવી દેવા માટે. એ બધાંયે સમય દરમિયાન હું તેમના દેખીતા પરસ્પર વિરોધો અને તેમની મર્યાદાઓનું પરીક્ષણ કરતો રહું, જેથી એ મર્યાદાઓ ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સાચું છે કે નહિ તે જાણી શકું, કેટલાક વિચારો હકીકતમાં પરસ્પર વિરોધી ન હોવા છતાં તેમને પરસ્પર વિરોધી માનવાને હું મજબૂર નહોતો બન્યો તે વિશે ખાતરી પામી શકું, અને કોઈ ચોક્કસ ક્ષણનાં મારાં કાર્યો સાચી જીવંતચીની પામ્યાં હતાં તેમ હું ફરીથી દઢતાપૂર્વક સ્થાપી શકું.

પ્રશ્ન : અને કદાચ તમે પોતે ઉપજાવી કાઢેલી પદ્ધતિ (system)માંથી તમને મુક્તિ મેળવી દેવાનો એ માર્ગ પણ હોય ?

સાત્ર : હા, મારી ઉપજાવેલી પદ્ધતિમાં દરેકદરેક વસ્તુનો સમાવેશ થઈ શકતો નહોતો તેટલા પૂરતું તેમ પણ હોય. મારે મારી જાતને તે પદ્ધતિની બહાર ચૂકવી જરૂરી હતી. ને મેં પોતે જ એ પદ્ધતિ ધડી હતી એટલે શક્ય હતું કે હું પોતે જ પાછો તેમાં ઘૂસી જઈ. એમ થાત તો તો મારી રચેલી પદ્ધતિની બહાર સત્ય વસી ચકે તેવી કલ્પના પણ હું કરી શકું તેમ નથી. તે વાત સાબિત થઈ જાત. પણ એનો અર્થ એમ પણ થઈ શકત કે જિંડામાં જિંડા સત્ય સુધી એ પહોંચી ન શકતી હોય તો પણ એ પદ્ધતિ

અમુક સ્તરે પ્રમાણજન્ય બની રહે છે.

સત્યને હંમેશાં શોધી કાઢવું જ રહે છે કેમ કે એ અનંત હોય છે. એનો અર્થ એમ નથી કે આપણે ટેટલાંક માયે શોધી કાઢી શકતા જ નથી. અને મને લાગે છે કે જે મારા સત્યનો હિસાબ આપનારી કથા બનવાની હતી તે કથામાં હું જે કરવા માગતો હતો તે જો હું કરી શક્યો હોત તો, જો મારું નસીબ થોડું પ્રાપ્ત હોત તો, માત્ર મારો જાત વિશેના જ નહિ, પરંતુ જે જમાનામાં હું જીવતો હતો તે જમાના વિશેનાં પણ ટેટલાંક સત્યો મેં શોધી કાઢ્યાં હોત. ને જતાં સંપૂર્ણ સત્ય તો હું શોધી શક્યો જ ન હોત. હું તો માત્ર એટલી જ વાત કરત કે એ પ્રાપ્તવું પણ શક્ય છે - સમે આને એને પ્રાપ્ત થઈ શક્તિમાન ન હોય, તોપણ.

પ્રશ્ન : જો હજી પણ તમે લખી શકતા હોત તો તમે આ વિશે જ વાત કરતા હોતા ?

સાત્રી : હા, અને અમુક અર્થમાં તો હું હંમેશાં એને વિશે જ કાર્યશીલ રહ્યો છું.

પ્રશ્ન : ને જતાં સીમોન દ બોલ્વારનાં સંસ્મરણો દ્વારા અમે જાણીએ છીએ કે ૧૯૭૫ના વર્ષથી તમે એક જાતની હદ ઉપરોત્તની ઉતાવળમાં હો એવી લાગણીથી કામ કરી રહ્યા છો. સીમોન દ બોલ્વાર કહે છે કે તમે “ સમયની સામે, મૃત્યુની સામે ચક્રવી નાખે એવી થરતી દોડ ” આદરી રહ્યા છો, અને લાગે છે કે તમારામાં જે ઉતાવળની આવી જબરો વૃત્તિ કામ કરી રહી હોય તો તમને એમ લાગતું હશે કે જે કહેવાયું જોઈએ એવું કંઈ કહેવાને માત્ર તમે એકલા જ શક્તિમાન હતા. આ સાચું છે ?

સાત્રી : હા, એક રીતે સાચું છે. એ સમયે મેં ‘ દૈવાત્મક

જ્ઞાનની મીમાંસા' (Coitique of Dialectical Reason) લખવું શરૂ કર્યું હતું, અને એ મને પરેશાન કરી રહ્યું હતું. દિવસના દસ કલાક સુધી હું એ કામ કર્યા કરતો, એ માટે કોરિ-
ડ્રેઈન (Corydrane) ઔષધ પણ લેતો. છેલ્લે છેલ્લે તો એક દિવસમાં એની વીસપચીસ ગોળીઓ લેતો. આ પુસ્તક પૂરું કરવું જ નોંધ્યે તેમ મને ચોક્કસપણે લાગ્યા કરતું હતું. જ્ઞાન-
તાંત્રિકોને ઉત્તેજિત કરતાં તેમાંના એમ્ફેટાઈન્સ (ampheta-
mines) મારો વિચાર કરવાની શક્તિ અને લખવાની ગતિને તેજ કરી દેતાં હતાં. એથી તો મારી ગતિ હમેશની ગતિ કરતાં ત્રણ ગણી વધી જતી હતી. મારે ખૂબ ઝડપથી કામ કરવું હતું.

બુડાપેસ્ટવાળો બનાવ બની ગયા પછી આ સમયગાળામાં મેં સામ્યવાદીઓ સાથેના સંબંધો તોડી નાખ્યા હતા. લાંઘાથુ પૂરેપૂરું પકડ્યું નહોતું, પણ અંધિ જજ્જરિત બની ગઈ હતી. ૧૯૬૮ પહેલાં સામ્યવાદી ચળવળ બધાય ડાબેરી પક્ષોનું પ્રતિ-
નિધિત્વ ધરાવતી લાગતી હતી, અને ત્યારે એ પક્ષ સાથે હોડા શાંડી નાખવો એ એક જાતનો હેશવટો વહોરી લેવા જેવું બન્યું હોત. તમે ડાબેરી પક્ષોથી જ્યારે છૂટા થઈ જાઓ ત્યારે કા તો તમે જમાણી બાજુ ઢળી જાઓ - પહેલાંના ધણાં સામ્યવાદીઓ ઢળી જતા હતા તેમ - અથવા તો એક જાતનો ઉપેક્ષાની એવી સ્થિતિમાં પેસી જાઓ કે જેમાં તમે જે રીતે વિચાર ન કરો તેમ સામ્યવાદીઓ ઇચ્છતા હોય તેવા વિચારો કરવાની એકમાત્ર સ્થિતિ તમે પ્રાપ્ત કરો.

વિચારોની દુનિયા ઉપર સામ્યવાદી પક્ષની જે પકડ હતી તેની સાથે હિસાબ ચૂકતે કરવાની એક રીતનું પ્રતિનિધિત્વ 'દ્વંદ્વાત્મક જ્ઞાનની મીમાંસા'નું લેખન મારે માટે ધરાવતું હતું. 'મીમાંસા' એ સામ્યવાદીઓની વિરુદ્ધમાં લખાયેલી માક્સવાદી કૃતિ છે. મને લાગતું હતું કે સામ્યવાદીઓએ માક્સને પૂરેપૂરો મર્યાદા નાખ્યા

વાક્યો લખી રહ્યો હતો. લખાઈ રહેલા નાટક સાથે એ વાક્યોને કથો સંબંધ નહોતો. સીમોન ઇ બોવ્વાર આથી ઘણા લય પામી ગયાં હતાં.

પ્રશ્ન : તમે પોતે લય પામ્યા હતા ?

સાત્રી : ના, પણ મને લાગ્યું કે મારી તબિયત સારી નહોતી. હું લય કઢીયે પામ્યો જ નહોતો, છતાં મેં લખવાનું બંધ કર્યું. મને નથી લાગતું કે જે મહિના સુધી મેં કર્યું કર્યું હોય. એ પછી હું પાછો કામ કરવા લાગ્યો, પણ આને અંજે 'આલ્તોનાના સગ પામેલાઓ' એક વર્ષ પાછું ટેલાયું.

પ્રશ્ન : મને લાગે છે કે આ સમયે તમારા વાચકો પ્રત્યે, તમારા પોતા પ્રત્યે અને "તમારી ચામડીમાં જે આદેશો (Commitments) વણાઈ ગયેલા છે" તેમ તમે 'શબ્દો'માં કહ્યું હતું તેના પ્રત્યે જવાબદારીની તીવ્ર લાગણી ધરાવતા હતા. તમારે માટે એ સમયે પ્રશ્ન હતો "લખું કે મરું" તેનો. તેમાં તમે ઢીલા ક્યારે પડ્યા - જે કઢીયે ઢીલા પડ્યા હો, તો ?

સાત્રી : છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી - જ્યારથી ફ્લોબેર લખવાનું મેં છોડી દીધું ત્યારથી - એ પુસ્તક ઉપર પણ, કેરિફ્ટેઈનનો ઉપ-યોગ કરી કરીને મેં પુષ્કળ કામ કર્યું છે. એને વિશેના કામને વારંવાર હાથમાં લેતાં લેતાં મેં પંદર વર્ષ ગાળ્યાં છે. વચ્ચે વચ્ચે વળી કંઈક ખીજું લખી લઉં, પછી પાછો ફ્લોબેર તરફ વળું. એમ કરવા છતાં પણ હું એ પૂરું કરી શકવાનો નથી. પણ એથી મને બહુ દુઃખ થતું નથી, કેમ કે મને લાગે છે કે એના પહેલા ત્રણ ભાગમાં મેં સહુથી વિશેષ મહત્વની વાતો કરી દીધી છે. મેં જે ત્રણ ભાગ લખ્યા છે એની પચાદશી ઉપર અન્ય કોઈક ચોથો ભાગ લખી શકે.

રહેણું પડે છે. સિતેર વર્ષની વયે હું એરી આશા ન જ રાખી શકું કે મારે માટે બાકી રહેલાં દસ હપથોગી વર્ષોમાં હું મારા જીવનને સાથે કરતી નવલકથા કે તત્ત્વજ્ઞાનની કૃતિ રચી શકીશ. સિતેર અને એંસી વચ્ચેનાં વર્ષો કેવાં હોય છે એ તો સહુ કંઈ જાણે છે.....

પ્રશ્ન : તો તો પછી, આપણે જેને વિશે વાત કરી રહ્યા છીએ તે તમારા આંશિક અંધાપા વિશેની નહિ પણ તમારી જુદા-વસ્થા વિશેની છે એમ થયું.

સાત્ર : મારા આંશિક અંધાપા દ્વારા હું મારી જુદાવસ્થાને અનુભવી શકું છું. એ અંધાપો અકસ્માત છે. એ જુદાવસ્થાને અનુભવવાનાં બીજાં કારણો પણ હોઈ શકે. એ અંધાપા મારફત અને જેને નકાશી થાય તેમ છે જ નહિ તેવા મૃત્યુનો નિકટતા મારફત હું એ જુદાવસ્થાને અનુભવું છું. એને વિશે હું વિચારે કર્યા કરું છું એવું નથી. હું એને વિશે કદી વિચારે કરતો નથી. પણ મને ખબર છે કે એ આવી રહ્યું છે.

પ્રશ્ન : પહેલાં પણ તમને એની ખબર હતી ?

સાત્ર : હા, પણ હું એ વિશે વિચાર કરતો નહિ. ખરેખર નહોતો કરતો. તમને ખબર છે, હું ત્રીસ વર્ષની આસપાસનો ધણે ત્યાં સુધી મને લાગણું કે હું અમર છું ? પણ હવે મૃત્યુ વિશે વિચાર કર્યાં સિવાય પણ હું જાણું છું કે હું જલ્દી મરું છું. હું જાણું છું કે હું મારા જીવનના છેલ્લા તળાકામાં છું. અને એટલે કેટલીક કૃતિઓ રચવી મારે માટે શક્ય નથી. એ કૃતિઓમાં સમાવિષ્ટ મુશ્કેલીઓને કારણે નહિ પણ એમના કદને કારણે મને આમ લાગે છે, કારણ કે મને લાગે છે કે દસ વર્ષ પહેલાં મારામાં જ યૌદ્ધિક સ્તર હતો તે જ સ્તર હજી મારામાં પ્રવર્તે છે. મારે માટે મહત્ત્વની ચીજ એ છે કે જે કરવાનું હવું તે કરી ચુકાયું છે - તે સારી રીતે થયું હોય કે ખરાબ

રીતે તેથી કશો ફરક પડતો નથી. ગમે તે હોય પણ તે કરવા માટે મેં પ્રયત્ન તો કર્યો છે જ. અને વળી હજી દસ વર્ષ શેષ રહ્યાં છે.

પ્રશ્ન : તમે અને થેસે (Thesee)માં જે જીવ હોય છે તેની યાદ આપો છો. “મેં માડું કાર્ય કર્યું” છે. હું જીવ્યો છું.” એ પંચોતેર વર્ષના હતા અને તેમનાંમાં આ ગૌરવભાવ હતો - આ પૂરા કરેલા કાર્યનો સંતોષ. તમે પણ એ જ કહો છો ?

સાત્રી : બરોબર એ જ.

પ્રશ્ન : એ જ ભાવથી ?

સાત્રી : મારે તેમાં થોડી ચીજો ઉમેરવાની રહે. જીવ જે રીતે પોતાના વાચકો વિશે વિચારતા હતા તે રીતે હું વિચારતો નથી. પુસ્તકમાંની ક્રિયા વિશે પણ હું તેમની માફક વિચારતો નથી. સમાજના ભવિષ્ય વિશે તેમની જે ધારણા હતી તે મારી નથી. પણ માત્ર વ્યક્તિને જ લક્ષમાં રાખીએ તો હા, એક અર્થમાં એ જ ભાવથી. ઠીક છે, મારે જે કરવાનું હતું તે મેં કર્યું છે.

પ્રશ્ન : તમારા જીવનથી તમે સુખી છો ?

સાત્રી : ખૂબ જ. જોકે અને લાગે છે કે અને જરા વધારે સાડું ભાગ્ય મળ્યું હોત તો મેં વધારે વિષયોને સ્પર્શ્યા હોત, અને વધારે સારી રીતે સ્પર્શ્યા હોત.

પ્રશ્ન : અને વળી જો તમે તમારી જાતની વધારે સંભાળ લીધી હોત તો પણ તમે તેમ કરી શક્યા હોત. કેમ કે જ્યારે તમે ‘દ્વાત્મક જ્ઞાનની મીમાંસા’ લખી રહ્યા હતા ત્યારે તમે તમારી તંદુરસ્તીને ખતમ કરી નાખી હતી.

સાત્રી : તંદુરસ્તી છે શેને આટે ? પૂરેપૂરી તંદુરસ્ત

સ્થિતિમાં રહેવા કરતાં 'હંદાત્મક જ્ઞાનની મોમાંસા' સખવું એ વધારે સારું છે. આ હું કોઈ જાતના અભિમાન વિના કહું છું - કશુંક સુદીર્ઘ, ચોક્કસાઈસયું અને નિઃસ્વર્ગ આત્મનું મહત્ત્વ ધરાવતું સખવું એ સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્ત હોવા કરતાં અધિપાત્ર છે.

પ્રશ્ન : થોડા મહિના પહેલાં તમે વિનોદ અને વિષાદમિશ્રિત સ્વરે કહ્યું હતું : "હવે મારું અવતરણ ઘઈ રહ્યું છે. હું 'એ પથ દતા' બનો રથો છું." તમારું મૂલ્ય જોઈએ તે કરતાં ઓછું અઠાય છે એવી લાગણી તમને થાય છે ?

સાત્ર : ઓછું મૂલ્ય અઠાય છે ? ના. આત્મીયતા સદીના કવિઓ અને લેખકોનું જ રીતે ઓછું મૂલ્ય અઠાયું હતું તે અર્થમાં નહિ, પણ કદાચ હું બહુ જાણીતો નયે હોઉં.

પ્રશ્ન : બાળક હતા ત્યારે તમારામાં જે મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હતી, કલાકૃતિ સર્જવી અને પ્રખ્યાત થવું, કયા બિંદુએ તમને લાગ્યું કે તમે સફળ થયા છો ?

સાત્ર : મને હંમેશાં લાગતું કે હું સફળ થઈશ જ, એથી મને કોઈ પણ વખત હું સફળ થયા છું એવી રુપટ લાગણી ધઈ જ નથી. પણ હું એકથું કહું કે કુદ પછી મને સફળતા મળી.

પ્રશ્ન : બીજા યજ્ઞોમાં કહીએ તો ૧૯૪૫માં તમારા ઉપર શાંતિનો જોળો ઊતર્યો...

સાત્ર : બહુ મોટો જોળો.

પ્રશ્ન : સાથે સાથે તમને એનો આનંદ પણ આવતો હતો ?

સાત્ર : મારી વાત માનજો, મને આનંદ નહોતો આવતો. કારણ કે એની સાથે એટલાં અપમાનો, અને નિંદા પણ, જોડાયેલાં

હતાં કે એથી ચીદ ચઢતી. પણ એ નાસીપાસ કરનારું નહોતું—
એથી તો એ ક્યાંય દૂર હતું, કેમ કે પછીથી મને એમાં મળ
પડતી. પણ શરૂ શરૂમાં, એની સાથે જોડાયેલો ધિક્કાર મને બહુ
ખરાબ રીતે પજવતો.

પ્રશ્ન : ધિક્કારની તમારા પર અસર થાય છે ?

સાત્રી : ના, હવે જરૂરી નથી થતી. પણ એ સમયમાં તો
હું એને પહેલવહેલી વાર અનુભવી રહ્યો હતો. જર્મનીએ તાબે
કરેલા દેશની સ્થિતિમાંથી હું હજી માંડ બહાર નીકળ્યો હતો—
અને એ જીવીતેથી વાત નહોતી—ને ત્યાં જ મને ખબર પડી કે
મારા સમકાલીનો મને ધિક્કારતા હતા. એક વિચિત્ર સંવેદના હતી
એ. ને પછી, આખર જતાં, એ બધાનું પરિણામ સરસ આવ્યું.
મારા સમકાલીનોએ મને હંમેશાં ધિક્કાર્યો જ છે, પણ છતાં મહ-
ત્વની વાત એ હતી કે યુવાન માણસો સાથે મારો સરસ સંબંધ
બંધાઈ ગયો હતો. સગભર ૧૯૬૫ સુધી તે સંબંધ ચાલ્યો. હું
એમ કહેવા માગું છું કે ૧૯૬૮ના બનાવો મારાથી તદ્દન વેગળા
રહીને જ બન્યા હતા—એ આવી રહ્યા છે એ પણ હું તો જોઈ
શક્યો નહોતો. ને પછી ૧૯૬૯ આસપાસ હું ફરી પાછો યુવાન
માણસોની—તેમના ક્રેટલાકની—નજદીક આવી ગયો, ને મને
યુવાન શ્રીતાવર્ગ મળતો રહ્યો. હવે વાત જુદી બની ગઈ છે. હવે
એ બધું બદલાવા લાગ્યું છે. હવે મારાં ગ્રાંસડાંપોટલાં ઇપાડવાનો
સમય આવી લાગ્યો છે.

પ્રશ્ન : યુવાન બૌદ્ધિકો તમને વધારે પ્રમાણમાં વાંચતા નથી
અને તમારા વિશેના તથા તમારા કાર્ય વિશેના ખોટા ખ્યાલોથી
જ એ લોકો તમને ઓળખે છે તેથી તમને દુઃખ થાય છે ?

સાત્ર : હું તો એટલું જ કહું કે મારે મારે એ ખૂબ ખરાબ થયું છે.

પ્રશ્ન : તમારે મારે કે તેમને મારે ?

સાત્ર : સાચું કહું તો તેમને મારે પણ. પણ મને લાગે છે કે આ તબક્કો ક્ષણિક છે.

પ્રશ્ન : રાહાં બાથે હમણાં હમણાંમાં અવિચ્છવાણી ઉચ્ચારી છે કે લોકો તમને ફરી પાછા સોધી કાઢશે, અને એ પણ થોડા જ સમયમાં, તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે જનવા પામશે, - તેની સાથે તમે મૂળભૂત રીતે સંમત થાઓ છો ખરા ?

સાત્ર : એવી આશા હું રાખું છું.

પ્રશ્ન : અને નથી પેઢી તમારી કૃતિઓમાંથી કઈ કૃતિઓને ફરીથી અપનાવે તે જોવાની તમે આશા રાખો છો ?

સાત્ર : પરિસ્થિતિઓ (Situations), સાં જિને (Saint Genet), હંદાત્મક જ્ઞાનની માંમાંસા (Critique of Dialectical Reason) અને શયતાન અને સલા સમવાન (The Devil and the Good Lord) અને લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની ન હોવા છતાં આલોચનાત્મક અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનની સફળી નજીક આવી જતી કૃતિ પરિસ્થિતિઓ (Situations) છે. ને વળી ઉચ્ચકા (Nausea) પણ, કેમ કે માત્ર શુદ્ધ સાહિત્યના દષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો મેં રચેલી સારામાં સારી કૃતિ એ છે.

*

*

*

પ્રશ્ન : તમને ગમે કે ન ગમે, પણ સાત્ર, તમે માત્ર મને તે કોઈ વ્યક્તિ નથી. 'સબ્-હે'માંના છેલ્લા વાક્યથી લોકો

આધાત પામ્યા હતા. “જો અચકચ એવી મુક્તિમત્તાને હું ભંડકિયામાં ભંડારી દઉં તો બાકી શું રહે છે? એક આખો માણસ, બધા જ માણસોનો બનેલો, એ બધાના જટલો જ સારો અને એ બધામાંના કોઈ એકથી વધારે સારો નહિ.” એ લોકોના કહેવા પ્રમાણે તો માત્ર કંઈક હોવા કરતાં જો માણસ ખરેખર કંઈક વધારે બની ગયો હોય છે તે જ માણસ દાવો કરી શકે કે પોતે માત્ર કોઈ પણ માણસ (Just anybody) છે.

સાત્ર : એ બહુ મોટી જૂલ છે. કોઈ પણ માણસને રસ્તા વચ્ચે જીનો રાખો અને પૂછી જુઓ કે એ કોણ છે : એ એક માણસ છે, માત્ર માણસ અને બીજું કંઈયે નહિ - બીજા બધા માણસોના જેવો જ.

પ્રશ્ન : એ માણસ કદાચ સંપૂર્ણ અનામિકતા (anonymity) માં ડૂબી ગયેલો હશે અને પોતાને ત્રાસ ઉપજાવતી હોય તેવી જિંદગી ગુજારી રહ્યો હશે. આંકડાઓની શ્રેણીમાંનો એ એક આંકડો માત્ર હશે. આ અનામિકતાના હાઉથી ધણી માણસો ઘેરાઈ ગયેલા હોય છે અને “માત્ર-કોઈક” ન થઈ રહેવા માટે ગમે તે કરી છૂટવા તે લોકો તૈયાર હોય છે.

સાત્ર : પણ “માત્ર-કોઈક” હોવું એ અનામી હોવાનું સમકક્ષ નથી. “માત્ર-કોઈક” હોવું એટલે તો પોતે હોવું, પૂર્ણ રીતે પોતે જ, પોતાના ગામ, કારખાના કે શહેરમાં, અને બીજા બધાઓ જે રીતે અન્ય માણસો સાથે સંબંધિત બની રહેતા હોય તેમ સંબંધિત બની રહેવું... વ્યક્તિએ અનામી શા માટે બની રહેવું જોઈએ ?

પ્રશ્ન : પણ સાત્ર, તમે પોતે તો પ્રખ્યાત થવા ઇચ્છતા હતા !

સાત્ર : હજી પણ હું એ ઇચ્છું છું કે નહિ તેની મને ખબર નથી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં હું તેમ ઇચ્છતો હતો. અને,

તમે જાણો છો તે પ્રમાણે, એ પછી પણ ચોડાં વરોં મુધી અને કુધાવવા-કુધાવવામાં આવતો હતો તે દરમિયાન હું તેમ ઇચ્છતો હતો...પણ હવે...

પ્રશ્ન : એ જ તો હું કહી રહ્યો છું. હવે તમે સુપ્રસિદ્ધ છો.

સાત્રી : છું, પણ મને એની કદી અસર થતી નથી આ બધીં હું તમારી સાથે વાતચીત કરી રહ્યો છું તે લેઑબ્સર્વેટર (L'Observateur)માં જપાસે પણ, પણ ખરેખર, મને એની બહુ પડી નથી.

પ્રશ્ન : તમે સુપ્રસિદ્ધ થવા ઇચ્છતા હતા તે તો, અમુક અર્થમાં, અસ્તિત્વ ધરાવવા માટે તમે એ ઇચ્છતા હતા. હમણું પેસે દિવસે મારા એક મિત્રે કહ્યું “નવું સૂત્ર આ છે : ‘લેઑબ્સર્વેટર’માં મારે વિશે ચર્ચા કરે છે, એટલે હું અસ્તિત્વ ધરાવું છું.”

સાત્રી : જે માણસ પ્રસિદ્ધ થવા માગતું હોય તેને માત્ર એટલું જ જોઈતું હોતું નથી. તેને તો બધું જ જોઈએ. તેને પોતાને જીવન બક્ષતા અંડકોશોથી સ્વતંત્ર રીતે માણસોની સ્મૃતિમાં જીવવું હોય છે. તેને વાચકો જોઈતા હોય છે, પણ એ મનુષ્યો તેને ચાક કરતા રહે એટલા માટે, તેનાથી જીલદી રીતે નહિ. મને કહીએ એવો વિચાર નથી આવ્યો કે વર્તમાનપત્રો, કે મારે વિશે લખાયેલું કંઈ પણ મને અમર કરી દેશે કે સંતાપ આપી રહેશે. મારી કૃતિની પહેલી પાંક્તિ પણ હજી મેં નહોતી લખી ત્યારથી એ કામ મેં મારી કૃતિને સોંપી દીધું હતું. એ કૃતિએ જ મને અમર કરવાનો રહેશે કેમ કે એ હું હઈશ. અને મારી સંખાળ રાખનાર, મારા સિવાય બીજું કોઈ પણ નહિ હોય. મારા કાર્ય-માંથી મિન્ન મિન્ન રીતે બીજાઓ ફાયદો મેળવી શકે, પણ હું

ખરેખર કોણ છું, શું છું, અને મારું મૂલ્ય શું છે એ જાણવા માટે તો કોઈ સંપૂર્ણતા ધરાવતા માનસચિકિત્સકને શોધી કાઢવો પડે; ને એવો તો કોઈ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી.

પ્રશ્ન : ‘શબ્દો’માં તમે સમજાવ્યું હતું કે સન્માનભરી પ્રશંસા મેળવવા માટે તમારી ઇચ્છા તમારા મૃત્યુના ભયના, અને જેનો બચાવ ન થઈ શકે એવા તમારા નિરર્થકપણાના ભાવના, અને આ બધું કયાંકથી એમ જ આવી પડ્યું છે એવી તમારી ધારણાના પરિણામરૂપ હતી.

સાત્રી : ખરેખર અને જ્યારે તમારામાં આવી ધારણા હોય છે ત્યારે છે કશુંય જાણી શકતી નથી. ત્યારે માણસ હંમેશાં જેનો બચાવ ન થઈ શકે (unjustified) તેવો જ રહે છે. અને એ પણ, એ સન્માનભરી પ્રશંસા મેળવવાનો ભાવ પણ, એમ ને એમ પોતાની મેળે મારામાં જિગી આંખો નહોતો. એ મને પુસ્તકોમાંથી મળ્યાં હતાં. તમે પણ ખીજા બધા છોકરાઓ જેવા જ એક છોકરા હો છો, ને તમારે ખીજા બધા કરતાં જરા ચઢિયાતા યવું છે, એથી સન્માનભરી પ્રશંસા સૂચવાતી નથી. સન્માનભરી પ્રશંસાની ભાવના તો સાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ હોય છે. ૧૯૧૦ આસપાસ જે છોકરો પોતાની જાતને સાહિત્યમાં કુખાડી દેતો હતો તેને, પોતે જે પુસ્તકો વાંચતો હતો તેમાંથી આખી એક સાહિત્યિક વિચારધારા સાંપડતી હતી. એ વિચારધારા ગઈ સદીથી ચરૂ થતી હતી અને તેમાં આદર્શોની આખી એક ટ્રેણી સમાયેલી હતી. એને હું “જે સાહિત્ય લખવાનું છે તે” તેમ કહેતો એટલે તો જેમને માટે સાહિત્ય અને મૃત્યુ, પ્રશંસા અને અમરત્વ એકબીજાથી અલિનન રહે છે તેવા ક્લોબર જેવા માણસો મળી આવે છે. એમ એ બધું મેં સાહિત્યમાંથી મેળવ્યું. અને એને ખંજેરી નાખતાં મને ધણે બધા સમય લાગ્યો.

પ્રશ્ન : ને તમને લાગતું નથી કે જે સમાજ, ધર્મ પર અને સામંતશાહી પર સ્વપાયેલા સમાજો ને રીતે પોતાના સભ્યોને ઉકૂર્વકત્વ અસ્તિત્વ અર્પતા હતા તે રીતનું સ્વયંસંચાલિત અસ્તિત્વ અર્પતા નથી, તે સમાજમાં સન્માનભરી પ્રશંસા મેળવવાની ઇચ્છા, અમુક અર્થમાં, વૈધિક હોય છે ?

સાર્ત્ત : વ્યક્તિ જે સમાજ માસેથી એવું ઉકૂર્વકત્વ અસ્તિત્વ મેળવવા ઇચ્છતી હોય તો તે મેળવી શકે છે. ખરી રીતે તો કોઈ પણ વસ્તુ એવું અસ્તિત્વ અર્પતી નથી, પણ ધણા-ખરા લોકો એ જોઈ શકતા નથી. માતા એના બાળકો દ્વારા એવું અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, છોકરી એની માતા દ્વારા - અને એ ક્રમમાં એ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. લોકો આપસઆપસમાં એની વ્યવસ્થા કરી લેતા હોય છે.

પ્રશ્ન : એસાચક, પણ તમારા બાળપણમાં તમને એવું ઉકૂર્વકત્વ અસ્તિત્વ જરી પણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું એ જાતની તમારી લાગણીને અંગે સુવિખ્યાત થવાની તમને આટલી બધી ઇચ્છા થતી હતી - અને તમે સુવિખ્યાત થઈ પણ ત્રયા - એવું નહિ ?

સાર્ત્ત : હા, હું એમ માતું છું. મને લાગે છે કે માણસને પ્રખ્યાત થવું હોય તો એ થઈ જ જાય છે - તેની પ્રતિક્ષા કે સ્વભાવના આંતરિક વલણ દ્વારા નહિ... પણ એ બધામાંથી તમે શા નિરાકરણ પર આવો છો ?

પ્રશ્ન : બીજા માણસોને મન તમે શું છે એ જાણવું તમારે માટે મુશ્કેલ છે તેમ હું માતું છું. મને લાગે છે કે ક્લોડરોય (Claude Roy) એ કહ્યું હતું કે “સાર્ત્તને ખબર નથી કે પોતે સાર્ત્ત છે.”

સાર્ત્ત : ના, મને એ ખબર નથી. પણ હું નથી માનતો.

કે તમને પણ એ ખબર હોય.

પ્રશ્ન : મારે માટે તમે શું છો તે હું જાણું છું.

સાત્ર : હા, પણ એ જ વાત છે ને : તમે મારી એટલા બધા નજીક છો કે તમે મને એક મૂર્તિ (figure) તરીકે જોઈ શકતા નથી. પરંતુ જે લોકો મને ઓળખતા નથી તેમને મન હું શું હોઈશ તેની મને શી રીતે ખબર પડે ? જેને પકડી શકાય એવી મારી કોઈ બાબત હું પાડતો નથી - હું જોઈ શકું તેવી કોઈ બાબત (image). એવા માણસો પણ છે જે મને જોયા પછી કહે છે, “હા, પણ એ એવા, બધા લાગે તેવા નથી.” કેખીતું છે કે એ લોકો હું તમને બધા પમાડીશ એવી આશા રાખતા હતા. ખીનઓ પણ છે, જે મને કહે છે : “મને તમારાં પુસ્તકો ખૂબ ગમ્યાં.” પણ આમાંનું કશુંય મને વસ્તુલક્ષી ઔરવલક્ષી સ્થાન અર્પિતું નથી. એ તો માત્ર લોકોની સાથેના મારા અમુક પ્રકારના સંબંધનો નિર્દેશ કરે છે. બસ, એટલું જ.

પ્રશ્ન : પરંતુ, સાથે સાથે, વર્તમાનપત્રોમાં નિરંતર, દૂર-દૂરનમાં વારંવાર અને માત્ર તમને જ વિષય બતાવીને સખાયેલાં પુસ્તકોમાં કોઈ કોઈ વાર તમે તમારી જાતને મળી જતા હો છો. તમને એ વાતની બરાબર ખબર છે કે ખીન ધણા બધા મનુષ્યો કરતાં તમે જાહેર જનતામાં વધારે જાણીતા છો.

સાત્ર : હા, એ હું જાણું છું. જોકે આ ક્ષણે હું એ વિશે એટલો ખાતરીવાળો નથી. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોં યવાં એ વિશે હું ખાતરીવાળો રહ્યો નથી.

પ્રશ્ન : એ તમે શોકપૂર્વક કહો છો ?

સાત્ર : ના, હું તો તમને કહું છું કે મને એની પડી નથી.

મારે જન્મત વિશે અને મારી જાત વિશે લખવું હતું, અને મેં એ
ક્યું. મારે વંચાવું હતું, અને હું વંચાઈ છું. માણસ જ્યારે
મોટા પ્રમાણમાં વંચાવા માટે ત્યારે તેની પ્રસિદ્ધિ વિશે વાત
થાય. જાણે, હું સુપ્રસિદ્ધ છું -- હું જ્યારે ઊઠકો ઊઠો ત્યારે આટલું
જ સમય જીવન છે તેવાં સ્વાનો સેવતો હતો, એટલે એ જીવન
મને એક ચોક્કસ અર્થમાં પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ એ પ્રતિનિધિત્વ
કદાચ ખીજવું જ કરવું હતું -- એ શું હતું તે વિશે મને ચોક્કસ
ખબર નથી. અને મારી પાસે તે નથી...

પ્રશ્ન : લોકો કહે છે કે તમને પ્રસિદ્ધિનો શોખ છે...

સાત્ત : મને લાગે છે કે એ વાત ખોટી છે. પ્રસિદ્ધિ ખોજવા
માટે મેં કદીયે કશું ક્યું નથી.

*

*

*

પ્રશ્ન : તમે વૃદ્ધ થઈ રહ્યા છો તેવું તમને ક્યારે લાગ્યું?

સાત્ત : એ બધું ગૂંચવણબધું છે. મારી આંખનો ખરો
ઉપયોગ ગુમાવી દીધાની અને એકાદ કિલોમિટરથી વધારે ચાલી
ન શકવાની હકીકત વૃદ્ધત્વની જ સૂચક છે. આ બધી આપત્તિઓ
પણ છે અને સાથોસાથ આપત્તિઓ નથી પણ. હું એની સાથે
જીવી શકું છું. પણ હવે હું રસ્તાને છેડે પહોંચી ગયા છું એ
હકીકતમાંથી એ સ્થિતિ નીપજ છે, એટલે એ વાતને લાગેવળગે
શી ત્યાં સુધી તો હું વૃદ્ધ છું જ. પણ, સામે પક્ષે, હું એ વિશે
બહુ વિચાર કરતો નથી. હું પિસ્તાળીસ કે પચાસ વર્ષનો લોકો
તે રીતે મારી જાતને જોઈ શકું છું. તે રીતનો જ મને મારે
વિશે ખ્યાલ આવે છે. કામ પણ એ ઈશ્વરનો માણસ કરે તે રીતે
જ હું કરું છું. મને કું વૃદ્ધ લાગતો નથી. છતાં, કોઈ માણસ
સિત્તેર વર્ષનો હોય તો એ વૃદ્ધ જ કહેવાય.

પ્રશ્ન : તમારી ઉંમરના ઘણાબધા માણસોને આમ જ થતું હશે એમ તમને લાગે છે ?

સાત્રી : એની મને ખબર નથી. એ વિશે હું કહી શકું નહિ. મારી ઉંમરના માણસો મને ગમતા નથી. જે બધાને હું ઓળખું છું તે બધા મારાથી ખૂબ નાના છે. એમની જોડે મને ખૂબ ફાવે છે. એ લોકોની જરૂરિયાતો મારી જે પ્રકારની છે તે પ્રકારની જ હોય છે, અજ્ઞાનતાં અને જ્ઞાનતાં તેમનાં ક્ષેત્રો પણ મારાં છે એ જ છે. અત્યારે હું જે લોકોને વધુમાં વધુ મળું છું - લગભગ દરરોજ સવારે મળું છું તે પીએર વિક્ટોર (Pierre Victor) અને ફિલીપ ગાવી (Philippe Gavi) - તે લોકો ત્રીસ વર્ષની ઉંમરના છે. અને તમારી સાથે તો જાણે મારા કોઈ સમકાલીન સાથે હોઈ એવું જ મને લાગે છે. હું જાણું છું કે તમે મારા કરતાં ઘણા નાના છો, પણ મને તેવું લાગતું નથી.

પ્રશ્ન : પણ તમારી ઉંમરના માણસોમાં તમને શું નડે છે ?

સાત્રી : એ લોકો યુદ્ધ હોય છે. ચીક ચડે એવા હોય છે.

પ્રશ્ન : મને તો તમે ચીક ચડે તેવા લાગતા નથી.

સાત્રી : હા, પણ હું યુદ્ધ માણસો જેવા નથી. યુદ્ધ માણસો પોતાના એકના એક વિચારોનું વારંવાર ઉચ્ચારણ કરતા હોય છે, એ લોકોને અનુક્રમણોત્તર વળગણ હોય છે, આજના સમયમાં લોકો જે જાતનાં લખાણો કરતા હોય છે તેથી તે લોકો અકળાઈ જાય છે. ઓહો, એ લોકો ચીક ચડે એવા હોય છે. ઘણા બધાઓ માટે યુદ્ધપો એટલે એ જ - શિક્ષા. અને એ લોકો એમનામાં હતી તે તાજગી ગુમાવી બેસતા હોય છે. તેઓ જીવાન હતા ત્યારે જેમને હું ઓળખતો હતો તેવા વૃદ્ધ માણસોને મળતાં હું બહુ અસુખ અનુભવું છું. જે વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ માણસો સાથે હું સહેલાઈથી

હળીમળી રાકું છું તે છેલ્લ તાં મોદેન (Le Temps Moderne - અર્વાચીન સમય)ના કાર્પકરો. એ લોકો આરા કરતાં પંદરથી વીસ વર્ષ નાના છે. એ લોકો હજી ઠીક છે, પણ સામાન્ય રીતે મારા સંપર્ક ત્રીસેક વર્ષના માણસો જોડે રહે છે.

પ્રશ્ન : ને એ લોકો જ આ સંપર્ક સાધવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે ?

સાત્ર : હું તો એ કરતો નથી જ.

પ્રશ્ન : તમારે વિશેની આશ્ચર્યકારક ચીજોમાંની આ એક છે. જોઈ પણ જાતના સંપર્ક માટે તમે પહેલ કરતા જ નથી, નહિ કે કરો છો ?

સાત્ર : હાંમ નહિ. મને લોકો વિશે કુતૂહલ નથી.

પ્રશ્ન : ને છતાં તમે એક વાર લખ્યું હતું : “મારામાં મનુષ્યોને સમજવાનો આવેશ છે.”

સાત્ર : હા, એક વાર હું જોઈ માણસની મોઢામોઢ થઈ જાઉં તો તેને સમજવાનો મારામાં આવેશ જાગે. પણ સામે ચડીને હું તેને મળવા ન જાઉં.

પ્રશ્ન : એ તો વૈરાગીત્વ વલણ કહેવાય.

સાત્ર : વૈરાગી, હા. મારે તમને એ વાતની જાણ કરવી જોઈએ કે હું લોકોથી ઘેરાયેલો રહું છું, પણ એ બધી સ્ત્રીઓ હોય છે. મારા જીવનમાં ફેટલીક સ્ત્રીઓ છે. એક અર્થમાં તે સીમેન દ મોન્વાર એ એક માત્ર સ્ત્રી ગણાય પણ વાસ્તવમાં ફેટલીક સ્ત્રીઓ છે.

પ્રશ્ન : એમાં સારા એવા પ્રમાણમાં તમારો સમય ખર્ચાતો હશે. ને તમે જ્યારે લેખનમાં જ ગૂંચાયેલા રહેવા માગતા હતા ત્યારે એ ચીજ તમારો ઘણોખધો સમય ખાઈ જતી હતી. તમે એક વખત મને કહ્યું હતું : “મને ખરેખર કરવી ગમતી માત્ર એક જ ચીજ છે. મારા ટેબલ પાસે બેસવું અને લખવું. એમાં પણ તત્ત્વગાન લખવું મને સવિશેષ ગમે.”

સાત્ર : હા, એ મને ખરેખર ગમતું. અને લોકો મારા લખવાના ટેબલથી મને હંમેશાં થોડોક દૂર રોકી રાખતા. એ ટેબલ પર પાછા પહોંચવા માટે મારે ઘણી ચીજો તોડવી-ફેડવી પડતી.

પ્રશ્ન : પણ તમે જ્યારે કામ કરતા ન હો ત્યારે તમને એકલું રહેવું ગમતું નથી ?

સાત્ર : કોઈ કોઈ વાર એકલા રહેવું મને ખૂબ ગમે છે. લખવા તરીકે, યુદ્ધ પહેલાં કેટલીક સાંજે જ્યારે કાસ્તોર (Castor એટલે કે સીમોન દ બોલ્વાર) આવી શકે તેમ ન હોય ત્યારે બાલ્ઝાર (Balzar)માં મને એકલા એકલા જમવું ગમતું. મારું એકાંત હું માણુતો.

પ્રશ્ન : યુદ્ધના અંત પછી એવું ઝાઝી બધી વાર બન્યું નથી, નહિ ?

સાત્ર : મને યાદ છે, ત્રણ કે ચાર વર્ષ પહેલાં મારે તદ્દન એકલા એકલા એક સાંજ ગાળવાની હતી, અને એથી હું ખૂબ આનંદમાં હતો. એક મિત્ર, જે બહારગામ હતા, તેમને ઘેર એ સાંજ ગાળવાની હતી. એ રાત્રે મેં એટલો બધો દારૂ પીધો કે હું છાકટો બની ગયો. હું ચાલીને ઘેર જવા લાગ્યો. મારો મંત્રી પુઈંગ (Puig) થોડું અંતર રાખીને મારી પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. એ જોવા આવ્યો હતો કે બધું સમુસતરું છે કે નહિ. પછી હું

પડી ત્રણે ને એવું મને જાણે કર્યો, ટોઠા આપ્યા ને ઘેર લઈ ત્રણે. મારી એકલતાનો મેં જાણો ઉપયોગ કર્યો. સીમેન હ બોલવારને હું જ્યારે જ્યારે કહું છું કે મને એકલા રહેવું ત્રમે છે પણ લોકો મને એકલો પડ્યા દેતા નથી ત્યારે તે હંમેશાં કહે છે : “તમે મારામાં હાસ્ત મેરો છો.”

પ્રશ્ન : જાજઠાલ તમે શી રીતે રહો છો ?

સાત્ર : હવે હું ઝાઝું દરીદરી થકો નથી તેથી મારું જીવન બહુ સાદુંસીધું થઈ ગયું છે. ઘણી વાર હું સીમેન હ બોલવારને ઘેર મૂઈ રહું છું. અને મારા પર તરફ જવાના રસ્તે એક કાફેર્મા નારતો કહું છું...જ્યારે હું કાફેર્મા દોષ્ટ ત્યારે લોકો મને એકલો રહેવા દે એ મને ત્રમે છે.

પ્રશ્ન : ને કોઈક જાહેર જગ્યાએ તમે જાઓ ત્યારે એક જાનનો જે નાનો ગજગજાટ થઈ થઈ જાય છે તે તમને હેરાન કરતો નથી ?

સાત્ર : ના, એ પ્રશ્ને હું જરી પણ ધ્યાન આપતો નથી. મારી સાથે ક્યાંક જવાને આપ્યા હોય એવા કેટલાક લોકો એથી ધૂણા અનુભવતા હોય છે તે હું જાણું છું. પણ આ જાનનો ગજગજાટ વિરોધનો જ હોય છે એવું નથી દોષ્ટ. ઝાઝે જાતે તો એ બેઝરકારીભર્યું ઉચ્ચારણ માત્ર હોય છે : “જે, આ ક્ષણે ક્ષણે છે.”

પ્રશ્ન : અને તમે જેમને ઓળખતા ન હો એવા લોકો તરફથી તમે જ્યારે મેત્રીભાવો સંકેતો મેળવો છો ત્યારે તમને મન્ય આવે છે ?

સાત્ર : એવા સંકેતો મને કોઈક જ વાર મળ્યા છે. એવા

લોકો છે જે મને કહે છે કે હું તેમને બહુ ગમું છું. પણ મારે એમની વાત માનવી જ એવું કશું નથી.

પ્રશ્ન : પણ તમને આ કાફેનું જીવન ગમે છે ?

સાત્ર : હા, એ મારું જીવન છે. હંમેશાં હું એ રીતે જ જીવું છું. એના પૂરા અર્થમાં એ કાફેનું જીવન નથી. બપોરનું ભોજન હું મોડેથી લઉં છું—લગભગ બે વાગ્યા આસપાસ. ને ચારેક વાગ્યા સુધી કાફેમાં બેઠો રહું છું. કાઈક વાર વળી સીમેન્ટ દ બોન્વાર બેઠે કાઈ રેસ્ટોરાંમાં ભોજન લઉં છું. કાઈક વાર હું જેને અજમાવી બેઠું તેમ તે ઇચ્છતાં હોય એવી એકાદ નવી રેસ્ટોરાં તે શોધી કાઢે છે. મારામાં મારી મેજે એવું કશું શોધી કાઢવા માટે પૂરતું કુતૂહલ હોત નહિ.

પ્રશ્ન : હમણાં હમણાં તમે ઘણા માણસોને મળ્યા છો ?

સાત્ર : હંમેશાં એકતા એક માણસોને જ મળું છું, પણ તેમની સખ્યા ઘણી નાની છે. તેમાં ઝાઝે બાજે સ્ત્રીઓ હોય છે—મારા જીવનમાં જે મારી ખૂબ જ નજીક રહી છે એવી સ્ત્રીઓ. ને ત્રણચાર માણસોને હું નિયમસર મળું જ છું. એ લોકો લ તાં મોદર્ન (Le Temps Modernes)ના સાથીઓ હોય છે. તેમને પખવાડિયામાં એક વાર—જુલવારે—હું મળું છું.

પ્રશ્ન : તમારી આદતોમાં આ સમયસરતા શા માટે ? હર-એક સપ્તાહ એના આગળના સપ્તાહની જેમ જ પસાર થાય, હરએક માણસને તમે મળો તેને તેનો નિયત કરેલો દિવસ, કલાક હોય, હંમેશાં એકનો એક જ ..

સાત્ર : જો માણસે ક્ષણિક રીતે કશુંક લખવું હોય તો તેને નિયમસરતાની ટેવની જરૂર હોય છે. એ હકીકતમાંથી એ ટેવ

જન્મી હશે તેમ હું માનું છું. મારા જીવનમાં મેં માત્ર ત્રણ નવલકથાઓ જ નથી લખી. મેં ઘણાં ઘણાં પાનાંઓ લખ્યાં છે. કામ સંબંધીની શિક્ષત વિના માણસ થોડું મોટું કદી ચક્રાવ તેવું પુસ્તક લખી શકે નહિ. પણ આટલું કદી લીધા પછી હું ઉમેરું કે મેં મારું લેખન બધી જ જગ્યાઓએ કર્યું છે. દાખલા તરીકે 'અસ્તિત્વ અને શૂન્યતા' (Being and Nothingness) નાં ફેટલાંક પાનાં મેં પાઈરેનીઝની એક નાની ટેકરીને ત્રયાળે બેસીને લખ્યાં હતાં. ત્યારે હું સીમોન દ બોન્વાર અને બોસ્ત (Bost) સાથે સાઈક્લની મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો. સફરથી પહેલાં હું ત્યાં પહોંચી ગયો અને ફેટલાંક ખડકોની નીચેના ભાગમાંની જમીન પર બેસી ગયો અને લખવા લાગ્યો. પછી ખીલ'ઓ આવી પહોંચ્યાં. એ લોકો મારી બાજુમાં બેસી ત્યાં ને મેં લખવું ચાલુ રાખ્યું.

દેખાતી રીતે જ મેં કાફેમાં ઘણુંવધું લેખન કર્યું છે. દાખલા તરીકે 'સજામાંથી કામચલાઉ મુક્તિ' (The Reprieve) અને 'અસ્તિત્વ અને શૂન્યતા'નાં મોટા ભાગનાં લખાણો, લા કુપાલ (La Coupalle) અને લે ત્રુઆ મુસ્કેતેર (Les Trois Mousquetaires), આવેન્યુ દ મેન (Avenue de Maine) અને પછી લા ફ્લોરે (La Flore) માં થયાં હતાં. પણ ૧૯૪૫-૪૬થી માંડીને—જ્યારે હું મારી મા બેડે રુયુ બોનાપાર્ટ (Rue Bonaparte) માં રહેતો હતો ત્યારે, અને ત્યાર પછી ૧૯૬૨માં છુલવા ૨ રાસ્પેઈ (Boule Varde de Raspail) પાસે રહેતો હતો ત્યારે લગભગ બધાં લખાણો મેં મારા અવ્યાસખંડમાં જ લખ્યાં હતાં. પણ હું પ્રવાસ કરતો હતો ત્યારે પણ લખતો હતો—ને મેં પ્રવાસ ધણાવધા કર્યાં છે.

આમ, લગભગ બે વર્ષે વાત કરી રહ્યા છો તે આ આદતો, મારા કામ કરવાના સમય આસપાસ જ્યારે મેં મારું જીવન બ્યવસ્થિત કરવા માંડ્યું તે કાળથી ચાલી આવે છે. સવારના સાડા

નવ કે દસથી માંડીને બપોરના દોઢ વાગ્યા સુધી, અને પછી સાંજે પાંચ કે છથી માંડીને રાતે નવ સુધી હું કામ કરતો. આ રીતે જ મેં જિંદગીભર કામ કર્યું છે. હવે એ કલાકો લગભગ ખાલી-ખમ થઈ ગયા છે. પણ હું તો તે કલાકોને છે તેમ જ રહેવા દઉં છું. મારું સમયપત્રક એનું એ જ છે. દાખલા તરીકે, આ દિવસોમાં જે મિત્રો મારી તથા સીમોન દ બોન્વારની સાથે વાયુ-પ્રસારણે અંગે કામ કરી રહ્યા છે તેમને હું મારે ઘેર સાડા દસથી અગિયારની આસપાસ મળું છું અને હંમેશાં બપોરે દોઢથી એ સુધી અમે કામ કર્યા કરીએ છીએ. પછી પાડોશની કોઈ કાફેમાં હું બપોરનું ભોજન લઉં છું અને સાડા ચારેક આસપાસ ઘેર પાછો ફરું છું.

એ વખતે, ઝાઝે ભાગે, સીમોન દ બોન્વાર ત્યાં હોય છે. થોડી વાર અમે વાતો કરીએ છીએ અને પછી વાયુપ્રસારણે મારે જરૂરી એવું કોઈ પુસ્તક કે અન્ય કોઈ પુસ્તકો કે લ મોન્ડ (Le Monde - દુનિયા) કે લિબેરાશ્યો (Liberation - મુક્તિ) કે ખીજન એવાં વર્તમાનપત્રો તે મને વાંચી સંભળાવે છે. એમ કરતાં કરતાં સાંજના સાડા આઠથી નવ વાગી જાય છે. એવે વખતે અમે તેમના મોંપાર્નાસ સિમેટરી (Montparnasse Cemetery) પાસેના ઘેર પહોંચી જઈએ છીએ. લગભગ હંમેશાં સંગીત સાંભળતાં હું થોડી રાત સુધીનો સમય તેમની સાથે વિતાવું છું. તો વળી કોઈ કોઈ વાર તે વાંચતાં પણ રહે છે. લગભગ એક જ સમયે હું હંમેશાં સૂઈ જાઉં છું - સાડા બાર વાગ્યે.

પ્રશ્ન : તમારા જીવનમાં સંગીતે ઘણી જગ્યા રોકી લીધી છે. ઘણા લોકોને એ ખબર નથી કે...

સાત્ર : મારે મન સંગીતનું સ્થાન ઘણું જીંચું રહ્યું છે - સમય ગાળવાના સાધન તરીકે પણ અને મારા સંસ્કારના એક

માગ તરોડે પણ. મારા કુટુંબનું દરેકેદરેક માણસ સંગીતકાર હતું. મારા નાના પિયાનો અને ઓર્ગન વગાડતા. મારાં નાની પિયાનો ઘણી સરસ રીતે વગાડતાં. મારી મા પણ એ સરસ વગાડતી અને ગાતી પણ. મારા બે મામાઓ, ખાસ કરીને મામા જોર્જ (Georgs) - તેમનાં પત્ની પણ ખૂબ સંગીતમય હતાં - ઉત્તમ રીતે પિયાનો વગાડનાર હતા, અને તેમને તો ખબર છે કે મારા મામાના દોકરા આલ્બેર (Albert Schweitzer) ઓર્ગન વગાડવામાં અકુશળ નહોતા...દુઃકમાં ઠહીએ તો સ્વાર્ધત્તર કુટુંબમાંનું દરેકેદરેક જણ કંઈક ને કંઈક વગાડી જાયતું, અને મારા આખા યાજ. પણ દરમિયાન હું સંગીતમય વાતાવરણમાં રહ્યો હતો. આઠ કે નવ વર્ષની વયે અને પિયાનો વગાડવાના પાઠ શીખવવામાં આવતા. પછી હું બાર વર્ષનો થયો ત્યાં મુખી પિયાનો સાથે મારે કથી સેવાદેવા રહી નહિ. ત્યારે હું લા રોશેલ્લ (La Rochelle) માં હતો. મારી મા અને મારા ઓરમાન પિતા સાથે હું જે ઘરમાં રહેતો હતો તેમાં એક મોટું હોવાનખાતું હતું. તેમાં મોટી મિજબાનીઓ જોડવાઈ હોય તે સિવાયના સમયે એમાં કાઈ હાજલ થતું નહિ. તેમાં એક પિયાનો હમામબેર બેઠો હતો. ત્યાં હું મારી મેઝે ફરીથી સંગીત શીખ્યો. પહેલવહેલાં તો ઘણાજવા ઓપેરેટાઓ વગાડ્યા અને પછી ચાર હાથેએ સાથે મગીને વગાડી દક્ષિણ એવું સંગીત, હાજલા તરીકે મેન્દોલ્સોહ (Mendelssohn) મારી મા સાથે મગીને વગાડ્યું. એમ ધીમેધીમે કરીને બેઈટાવન (Beethoven), શુમાન (Schumann), બાહલા સમયનો બાક (Bach) - એ બધી વધારે મુરોલ ચીજો વગાડતો ગયો. ત્યારે મારાં આંગળાંઓની ગતિ માંડ સાચી રીતની હશે, પણ હવે હું જે ગતિએ વગાડતું નેઈએ તે ગતિએ વગાડતો થઈ ગયો - એકસાઈપૂર્વક તો નહિ જ, પણ સામાન્ય રીતે તાલ (time) ને જાળવીને.

હેવટે શોપાં (Chopin) અને બેઈટાવનની તદ્દન છેલ્લામાંની સિવાયની સોનાટાઓ વગાડવામાં હું સફળ થયાં. છેલ્લી છેલ્લી સોનાટાઓ ખૂબ જ મુશ્કેલ છે, અને હું તેમાંનો થોડો ભાગ જ વગાડતો અને ઓપેરાઓ અને ઓપેરેટાઓમાં મૂરો વગાડતો અને એ ગાતો પણ. મારો અવાજ પહાડી અને ષડ્જ વચ્ચેના પ્રકારનો (baritone) હતો. પણ હું ગાવાનું કદી શીખ્યો નહિ. ખરા અર્થમાં પિયાનો પણ શીખ્યો નહિ. પાંચ આંગળાઓની કામગીરીવાળી તાલીમ મેં કદી લીધી નહિ. પણ એકના એક ભાગોને વારંવાર વગાડ્યા કરવાથી થોડીઘણી સ્વીકૃતિ પામે તે રીતે હું એ વગાડી શકતો. હું બાવીસ વર્ષનો હતો ત્યારે એકોલ નોર્માલ (Ecole Normale)માં પિયાનોનું સિક્ષણ પણ આપતો.

અ તે વગાડતું એ મારે માટે મહત્ત્વનું બની ગયું. દાખલા તરીકે, ૪૨, ૨૫ ૬ બોનાપાર્ટવાળા મારા ઘરમાં સાહિત્યિક કામ કરવા માટે બપોરે બેઝેક વાગ્યે સીમોન ૬ બોલ્વાર આવતાં. વાંચવા કે લખવાનું હું શરૂ કરું એ પહેલાં એ શરૂ કરી દેતાં. હું મારા જ આનંદને ખાતર પિયાનો વગાડતો રહેતો - કાં તો મેં વાંચી હોય તે કોઈક નવી ગ્રંથ વગાડતો, અથવા તો હજારની વાર બાકની ગ્રેલુદ કે ક્યુમ કે બેઈટાવનની કોઈ સોનાટા વગાડતો.

પ્રશ્ન : મિત્રો માટે કોઈ દિવસ વગાડવું છે ?

સાત્ર : ના, એમ કરવાનું મને કોઈએ કદી કહ્યું નથી. પછી મારી દત્તક પુત્રી આલેટ્ટ (Arlette) સાથે હું વગાડતો. એ ગાય અથવા ફ્લુટ વગાડે ને હું તેને સાથ આપું. કેટલાંક વર્ષો સુધી અમે એ કર્યું. અને પછી - અરે હાં, હવે તો હું કંઈ વગાડી શકતો નથી. પણ તમે તે કારણે હોય પણ આ મારી આંખના અકસ્માત પહેલાં જ મેં વગાડવાનું છોડી દીધું.

હવું, કેમકે મારા હાથોએ ચોતાની ચપળતા ગુમાવી દીધી હતી અને બન્ને હાથોની ગતિને સાંકળી લેવામાં મને મુશ્કેલી પડતી હતી. એટલે હવે હું પહેલાં સાંભળતો હતો તેના કરતાં વધારે સંગીત સાંભળું છું. હું એમ કહી ચકું કે મને બેરોક (Baroque) સમયથી માંડીને એટલેસિટી (atonality) સુધીના સંગીતનું સારું એવું જ્ઞાન છે. સીમોન દ બોવ્યારને ઘેર લગભગ દરરોજ સાંજે અમે રેકર્ડો સાંભળીએ છીએ, હરેક જાતની રેકર્ડો, અને કોઈ કોઈ વાર દિવસ દરમિયાન અમે રેડિયોનો ફ્રાંસ મ્યુઝીક (France-Musique) કાર્યક્રમ પણ સાંભળીએ છીએ. બધારે હું લેખન કરતો ત્યારે, ઘણા લેખકો રાખે છે તેમ, હું રેડિયો ચાલુ રાખતો નહિ. પણ હવે હું એણે કામ કરતો થયો છું એટલે હું રેડિયોના સંગીતના કાર્યક્રમો સાંભળવાનો આનંદ માણું છું એકંદરે તે એટલા ખરાબ નથી હોતા.

આ રીતે, તમે જોયાને મને નડેલા અઠસ્ખાતો, - પહેલાં સંગીત મારા દિવસના ચાર કલાક રોકી લેવું, તે હવે તેથી પણ વધારે કલાકો રોકી લે છે. મારે મારું સાંભળવાનું ગુમાવવું કે જોવાનું તે વિશે નહીં કરવાનું જે મારી મરજી ઉપર આધાર રાખવું હોત, તે મેં સાંભળવાનું ગુમાવવાનું પસંદ કર્યું હોત; પણ સંગીત પ્રત્યેની મારી આ લગનીને અંગે બહેરાપણાએ પણ મને ખૂબ હેરાન કર્યો હોત

પ્રશ્ન : તમે મને કહેતા કે સંગીતના જલસાઓ તમને ગમતા નથી. એ જલસાઓ પ્રત્યેનો તમારો અધ્યુત્તમો જે મૂળભૂત રીતે મોટા મોટા કાર્યક્રમો અને સામાજિક પ્રસંગો પરત્વેના તમારા અધ્યુત્તમોનો છોટક નથી ?

સાર્ત્ર : એનો એ એક અંશ હોઈ શકે. ગમે તે હોય, પણ જેઓ મારા ખાસ મિત્રો છે - ને જેઓ મને કોઈક જ વાર પોતાને ઘેર નિમંત્રે છે - તેમના સિવાય હું લોકોને ઘેર કદીયે જતો નથી. જેમને આપણે ઝાળખતા ન હોઈએ તેવા લોકોને ઘેર યતા ભોજન-સમારંભોને મેં હંમેશાં ધિક્કાર્યા છે. ત્યાં આપણે ખાતા નથી, આપણે ખવાઈએ છીએ.

પ્રશ્ન : ને છતાં એવો સમય પણ હતો ખરો જ્યારે નવા નવા માથુસોને મળવું તમને ગમતું.

સાર્ત્ર : હા. દાખલા તરીકે, યુદ્ધ પછી હું હેમિંગવેને ને ડોસ પેસોસને મળ્યો હતો. સાલાક્રુ (Salacrou), લેરી (Leiris), કનો (Queneau), કોક્ટો (Cocteau) જેવા લેખકોને પણ હું મળતો. દરેક લેખકને પોતાના જમાનાના લેખકો જોડે જે જાતના સંબંધો હોય છે તે જાતના સંબંધો મારે પણ હતા. પણ ૧૯૪૨ કે '૪૩ સુધી એ શરૂ નહોતું થયું. જે બધા લેખકોને હું મળતો તે બધા જ નાત્તીઓની વિરુદ્ધ હતા અને એક યા ખીજી રીતે તેમનો સામનો કરતા હતા. યુદ્ધ પછી હું અમેરિકન લેખકોને, છટાલિયન લેખકોને અને કેટલાક અંગ્રેજ લેખકોને મળ્યો. ને વળી એવા કેટલાય લેખકો હતા જે ફ્રાંસમાં આવ્યા હતા અને મને મળવા માગતા હતા. ૧૯૪૫ અને '૪૮ની વચ્ચે ઘણા લોકો મને મળવા માગતા હતા.

પ્રશ્ન : તો પછી આ સાહિત્યિક સંબંધો જે ઘણી વાર મૈત્રીભર્યા પણ હતા, તે ધસાઈ કેમ ગયા?

સાર્ત્ર : થોડે અંશે તેમને લીધે, થોડે અંશે મારે લીધે. પરદેશી લેખકો પૂરવું કહું તો આપણા અને તેમના દેશો વચ્ચે જે અંતર છે તે જ સાદુંસીધું કારણ ગણાય. ને વળી હું બહુ જ થોડા પત્રો લખનારો છું એ હકીકત પણ એમાં કારણભૂત ખરી

મેં લેખકો લોકે કદી પત્રવ્યવહાર કર્યો નથી. એટલે તો એ લોકો અમારે પેરીસ આવતા ત્યારે અમે વખતોવખત મળતા. ફ્રેન્ચ લેખકો સાથેની વાત જુદી છે. કેટલાકની સાથેનો મારો સંપર્ક છૂટી ગયો છે, પણ એ એ કારણે નથી છૂટી ગયો કે અમારી વચ્ચે જરી નેટવર્ક પણ મતભેદ હતો; પણ અમારા વ્યવસાયો, અને અમે જે બાબતોમાં રચનાપ્રચ્છા રહેતા તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના બનતા જતા હતા. એ બધું શી રીતે બને છે તે તો તમે જાણો જ છો.

ખીલ પણ કેટલાક લેખકો હતા જેમની સાથે મતભેદો હોવા છતાં મારા સંબંધો ઉત્તમ પ્રકારે ચાલુ રહ્યા હતા. હાખલા તરીકે અને કોકતો (Cocotte) ગમતા. ૧૯૪૪માં એમને હું ઘણી વાર મળતો અને છેક ઉવટ સુધી વારંવાર મળતો રહેતો. એ અવસાન પામ્યા તેના થોડા દિવસ પહેલાં જ મેં એમની સાથે બોજન લીધેલું. મને એ ખૂબ જ સમભાવભર્યા લાગેલા, અને હમણાં હમણાં લોકો તેમને નેટવર્ક વિદ્વષક હોવાનું કહે છે તેના કરતાં તે ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં વિદ્વષક જેવા હતા.

અમારી વચ્ચેના વાર્તાલાપનો દોર તેમના હાથમાં રહેતો. જાત્રી વાતો તે જ કરતા. પોતે કઈ રીતે જન્મતને જુએ છો તે વિશે અને પોતાના વિચારો વિશે તેઓ વાતો કરતા. એ બધું હું જંજીરતાથી સ્વીકારતો નહિ, કેમ કે હું માનું છું કે તે ઘણા ઉપર-છક્કા હતા. વાતો કરવામાં તે ઘણા ચળરાક હતા, સંવેદનશીલ હતા, પણ તેમની પાસે વિચારો ઘણા થોડા હતા. એથી હું એમ નથી કહેવા માગતો કે તે મૂલ્યવંતા કવિ નહોતા.

પ્રશ્ન : ખરેખર તો, આ આખાં સમય દરમિયાન તમે જેને 'તુ પારી' (Tout Paris - The Whole of Paris) કહેવામાં આવે છે તેના ભાગરૂપ હતા.

સાત્ર : ખરી રીતે હું તુ પારી (Tout Paris)ના ભાગ-

૩૫ નહોતો. બીજી કોઈ પણ ચીજ કરતાં વધારે તો નાટકની દુનિયાએ મને, બીજી રીતે જેમને હું કહીએ ન મળ્યો હોત એવા એવા લોકોના પરિચયમાં મૂકી દીધો હતો. દાખલા તરીકે કોલેટ (Colette)ને હું સીમોન બેરિઓ (Simone Berriau)ને ઘેર મળ્યો હતો. સીમોન બેરિઓને હું વારંવાર મળતો કેમ કે ‘આલ્તોનાના સજ્જ પામેલાઓ’ (The Condemned of Altona) સિવાયનાં મારાં બધાંયે નાટકો એમની નાટકશાળામાં ભજવાયાં હતાં. એ ધણીબધા લોકોને ઓળખતાં અને સરસ રીતે આત્મતાસ્વાગતા કરતાં.

મને ઈવ મિરાંદ (Yves Mirande) મળતા. એ ત્યારે એમની સાથે રહેતા. એ મારામાં રમૂજ પ્રેરતા. તે સંવેદનશીલ હતા અને વિચિત્ર હતા. મને એક દિવસ યાદ છે જ્યારે મેં ઝુવે (Jouvet)ને મારું નાટક ‘શયતાન અને સલા ભગવાન’ (The Devil and the Good Lord) વાંચી સંભળાવ્યું હતું. મેં માત્ર પહેલો અંક લખ્યો હતો અને ઝુવેએ એ નાટકનું દિગ્દર્શન કરવાની પરવાનગી માગી હતી. વારુ, તો, સીમોન બેરિઓના દીવાનખંડમાં ઝુવે મારા નાટકનો પહેલો અંક મારી પાસેથી સાંભળી રહ્યા હતા અને મિરાંદ તેમની બાજુમાં બેસી હતા.

ઝુવે એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહિ. તેમના કપાળ ઉપર હરચલીઓ પાડીને, ને બલ્કે કે મુદ્દ કરવાને તત્પર હોય તેવી ભાવના નજરથી તે મને સાંભળી રહ્યા હતા. જ્યારે મેં ‘પૂરું કથું’ ત્યારે લાંબી એવી ચૂપડાઈ પછી મિરાંદ બોલ્યા : “તમારા શબ્દો બાળી મૂકે એવા છે.” એ કહે છે કોઈએ પણ બે કંઈયે કહ્યું હોય તો તે આટલું જ હતું, કેમ કે તરત જ ઝુવે જિભા યઈને ચાલ્યા ગયા. બીજે દિવસે તે અમેરિકા જવાના હતા. બિચારા મિરાંદ, જે કંઈક પ્રશંસાત્મક કહી શકાય તેવું વિચારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તેમને યાદ આવ્યું આ ચવાઈને કૃષ્ણ યઈ ગયેલું કથન !

‘તુ પારી’ સાથેનો મારો સંબંધ માત્ર આ પ્રકારનો જ હતો - રંગભૂમિ સાથે સંકળાયેલા હોવા પૂરતો. નહિતર તો, મારું સવારનું દામ પૂરું કર્યા પછી બપોરે એકાદ વાગ્યે હું, જે સોફા મારી સાથે વાત કરવા માગતા હોય, કે પોતે લખેલું પુસ્તક મને બતાવવા માગતા હોય, કે કોઈક નહિ તો કોઈક બાબત વિશે મારી સલાહ લેવા ઇચ્છતા હોય તેવાઓને મળતો.

પ્રશ્ન : હજી આજે પણ, તમારાં પુસ્તકો વિશે અધ્યાસલેખો લખનારા યુવાન લોકોને તમે મળો જ છો...

સાત્ર : હા, હજી હું એમને મળું છું. હજી થોડા સમય પહેલાં જ એક લાઈસી (Lycee - School/College)ના થોડા વિદ્યાર્થી-ઓને હું મળ્યો હતો. તેઓ પુઈગ (Puig)ના મિત્રો હતા, અને એમને મારા નાટક ‘આવરજાર વેસ્તા’ (The Respectable Prostitute) ઉપર નિબંધ લખવો હતો. એ નાટક વિશેના મારા થોડા વિચારો હું તેમને જણાવું એમ તેઓ ઇચ્છતા હતા.

પ્રશ્ન : પણ એવો સમય પણ હતો ખરો જ્યારે સુપ્રસિદ્ધ લોકોને મળવામાં તમને આનંદ પડતો ?

સાત્ર : ખરેખર તો, તેમને મળવા ઇચ્છા રાખનારો માણસ હું કદી હતો જ નહિ. તે લોકો મને લખતા, અથવા કો (Cap) મારફત મારો સંપર્ક સાધતા, અને હું કે ના કહેતા. લખણ તરીકે એ રીતે જ હું મને બહુ ગમતા અભિનેતા એરિક ફ્રોન સ્ટ્રોહાઈમ (Erich Von Stroheim)ને મળ્યો હતો. કેટલીયે વાર હું તેમને મળ્યો પણ આવા લોકોની સાથે જે વાતચીત થાય તે સાચકાઈભરી (sincere) હોય તો પણ તેમાં કંઈક ગ્રાહ્યી કાઢેલું હોય છે. પણ માણસ જો, જે પાછળથી સુપ્રસિદ્ધ થાય છે એવા માણસને મળે, તો એ વધારે રસલાડું હોય છે. તો આપણને ખબર

પડે છે કે એ કેવા કેવા સમયગાળાઓમાંથી, કેવા કેવા તળાસાઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હોય છે. તો એના રૂપાંતરને અને એના અસ્તિત્વને આપણે સમજી શકીએ. પણ આપણે જો એવા માણસને મળીએ કે જે મિ. ચાર્લી ચેપ્લિન કે મિ. ફ્રેન્ક સ્ટ્રોહાઈમ બની જ ગયો હોય તો તો એને જે વસ્તુને ચાહીને આપવાની આદત હોય તે વસ્તુને જ આપણે જોઈ શકીએ. અને એના વ્યક્તિત્વની અમુક છાપ તો એને હંમેશાં ચોટી જ રહે છે. એવું નથી કે એ કોઈ પાઠ લખવતો હોય છે. એ પાઠને એ વશ બની ગયો હોય છે.

પ્રશ્ન : ને, એ જ રીતે, તમે પણ તમારે વિશે જીપસેફી છાપને વશ બની ગયેલા છો ?

સાત્રી : ના, કારણ કે મારે વિશે એવી મોટી છાપ જીપસી જ નથી. હું જાણું છું મારે વિશે એક છાપ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; પણ એ તો બીજા લોકો મારે વિશે ધરાવે છે તે છાપ છે, મારી પોતાની છાપ નથી. મારી પોતાની છાપ કુલી હશે તેની મને ખબર નથી. મારે વિશે હું ખૂબ વિચારો કરતો જ નથી - મારે વિશે એક વ્યક્તિ તરીકે તો નહિ જ. જ્યારે હું સિંહાવસોકનની રીતે વિચાર કરું છું ત્યારે મને જે વિચારો આવે છે તે તો ગમે તેને લાગુ પડે તેવા હોય છે.

ઓગણીસેક વર્ષની ઉંમર આસપાસ મને મારામાં રસ પડવા માંડ્યો. અને પછી 'કલ્પના' (Imagination) લખવા માટે જ્યારે હું મારું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો અને મારી ચેતનામાં ખોલકામ કરી રહ્યો હતો ત્યારે હું મારા પોતાના અંગત અંશો કરતાં મનુષ્યમાનના સામાન્ય અંશો વિશે વિશેષ પ્રમાણમાં તપાસ ચલાવી રહ્યો હતો. 'શબ્દો' પૂરતું તો એમ કહું કે એ તો મારા બાળપણને, મારા પૂર્વ જીવંતારને સમજવાની મધ્યમણુ

હતી. એ દારા, એ લખતી વખતે હું જે હતો તે થી રીતે જન્યો હતો તે મારે પકડી પાડવું હતું. આ ક્ષણે હું ક્યાં છું એ સમજાવવા માટે તો ઘણીબધી વધારે ચોપડીઓની જરૂર પડે. જ્યારે જ્યારે મને સમય મળે છે ત્યારે સીમોન દ ઓવ્વારની સાથે મગાને મારી આત્મકથા માટે હું એ કરી રહ્યો છું.

વસ્તુઓ કેવી બદલાઈ ગઈ છે, કેટલાક બનાવોએ મને કેવી અસર કરી છે એ સમજાવવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. હું નથી માનતો કે માણસનો ઇતિહાસ તેના તદ્દન બાળપણ (Infancy)માં આમેખાઈ જતો હોય. હું માનું છું કે અન્ય અત્યંત મહત્વના સમયગાળાઓ આવે છે - કિશોરાવસ્થા, યૌવન અને પ્રૌદ્ધત્વ પણ જ્યારે એમાં ધણું ઉમેરાતું હોય. મારી જિંદગીમાં હું જે બીજ કપટપણે જોઈ ચકું છું તે, તેને લગભગ બે વિન્ન વિન્ન સમયગાળામાં વહેંચી નાખનારો જે તબક્કો આવ્યો, તે છે. હવે હું બીજા સમયગાળામાં હોવાથી, પહેલા સમયગાળામાં - યુદ્ધ પહેલાંના અને એના પછીના તરતના સમયમાં - હું કેવો હતો તેને હું બાગપે જ ઓળખી ચકું.

જુઓ, આ વાતચીતમાં અત્યાર સુધી આપણે ઝાંઝે બાજે મારા અંગત જીવન વિશે એ રીતે વાત કરી રહ્યા છીએ કે જાણે એ મારા બાકીના જીવનથી - મારા વિચારોથી, જે પુસ્તકો મેં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે તેનાથી, મારી રાજકીય માન્યતાઓથી, મારાં કાર્યોથી, જેને માનું જાહેર જીવન કહી શકાય તેનાથી - જુદું જ ન હોય ! છતાં, આપણે બધુંજે છીએ કે અંગત અને જાહેર જીવન વચ્ચેનો આ ભેદ ખરેખર તો અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી, કે એ તો માત્ર એક શ્રમણા, એક બનાવટ જ છે. એટલે તો મને કોઈ અંગત જીવન છે એવો દાવો કરી ચકું નહિ; અને વળી એટલે જ તો આ બધા પ્રયોના ઉતારો હું તદ્દન મુક્તતાપૂર્વક આપી રહ્યો છું. છતાં આ “કહેવાતા” અંગત જીવનમાં, લોકોની

વચ્ચેના સંબંધોની અત્યારની જે સ્થિતિ ■ તેમાંથી જન્મતા વિરોધો સમાયેલા છે, અને મેં તમને અગાઉ કહ્યું છે તેમ, એ વિરોધો, અમુક અર્થમાં, આપણને ગુપ્તતા જાળવવાની અને જૂઠું બોલવાની પધ્ધતિ કરજી પાડે છે. પણ માણસનું અસ્તિત્વ, જેને વિલિન ન કરી શકાય એવો એક આખો સળંગ પદાર્થ છે. આપણું આત્મલક્ષી અને વસ્તુલક્ષી, અંગત અને રાજકીય, આંતરિક અને બાહ્ય જીવન - બધુંય, ચોક્કસ રૂપે એકબીજામાં પડ્યાઓ જન્માવે છે, કારણ કે એ બધાં એક ને એક સમગ્રતાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ હોય છે. અને એક વ્યક્તિને, પછી તે ત્રમે તે હોય, સામાજિક પ્રાણી તરીકે જોવાથી જ, વ્યક્તિ તરીકે સમજી શકાય. દરેકેદરેક માણસ રાજકીય હોય છે. પણ યુદ્ધ થયું ત્યાં સુધી હું એ વાત ખોળી કાઢી શક્યો નહોતો; અને ૧૯૪૫ સુધી તો હું એને સાચી રીતે સમજી શક્યો જ નહોતો.

યુદ્ધ પહેલાં મારે વિશે હું માત્ર એક વ્યક્તિ તરીકે જ વિચાર કરતો હતો. મારું વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ અને હું જે સમાજમાં જીવતો હતો તે બંનેની વચ્ચે કોઈ જાતનાં બંધનો હોય તે વિશે મને ખબર જ નહોતી. એકોલ નોર્માલમાંથી વિનીત થઈને હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે એ જ લાગણી આસપાસ મેં એક આખો સિદ્ધાંત રચી કાઢ્યો હતો. હું “એકલો એક માણસ” (a man alone) હતો, એક વ્યક્તિ જે પોતાના ચિંતનની સ્વતંત્રતાથી સમાજની સામે યાય છે, પણ જે સમાજ પ્રત્યે કશો ઝાલુલાવ અનુભવતી નથી, કે જેના પર સમાજ કશી, કોઈ રીતે અસર કરી શકતો નથી. કારણ કે એ વ્યક્તિ સ્વતંત્ર છે. ૧૯૩૯ પહેલાંના મારા જીવનમાં મેં જે કોઈ માન્યતાઓ ધરાવી, જે કંઈ લખ્યું ને જે કંઈ કહ્યું તે બધું આ એક વાતની સાક્ષી હિપર મંડાયેલું હતું. યુદ્ધ પહેલાંના સમય સમય દરમિયાન મારે કોઈ રાજકીય અભિપ્રાયો નહોતા, ને, અલગત, હું મતદાન કરતો નહોતો. નિર્જા

(Nizan), જે સામ્યવાદી હતા, તેમનાં રાજકીય લાષણોમાં મને ધણે રસ પડતો, પણ આરો (Aron) અને અન્ય સમાજવાદી-ઓનાં લાષણો પણ હું સાંભળતો. મારા પૂરતું મને લાગતું કે મારે જે કરવાનું હતું તે તો લેખન જ હતું, અને લેખનને હું સામાજિક કાર્ય તરીકે જોતો નહોતો.

મને લાગતું કે મૂડીવાદી મધ્યમવર્ગના માણસો તદ્દન નાલાયક હતા, અને હું માનવો કે મારા આ મંતવ્યને હું ટેકા પણ આપી શકું તેમ હું. એટલે તો એ જ મૂડીવાદી મધ્યમવર્ગીઓને ઉતારી પાડવાને મારે એમને જ સંબોધતાં હું અચકાયા નહિ. ‘ઉબકા’ (Nausea) એ મૂડીવાદીઓ સામેના માત્ર હલો જ છે એવું નથી, પણ અધિકાંશે તે એ જ છે. તેમાં આવતાં સંપ્રદરશ્યાનમાંનાં ચિત્રો તરફ જુઓ...અમુક અર્થમાં ‘ઉબકા’ એ મારા “એકલા મનુષ્ય” (Man-alone)વાળા સિદ્ધાંતનું સાહિત્યિક અંતિમ બિન્દુ છે. એ બિન્દુ (Position)થી આગળ હું જઈ શક્યો નથી - એની મર્યાદા મારી નજરમાં આવી રહી હતી, છતાંય તે. મૂડીવાદી મધ્યમ-માર્ગીઓને હું નાલાયક તરીકે ઠીકારી કાઢતો હતો અને મારા અસ્તિત્વને ન્યાયી કરાવવા મથી રહ્યો હતો અને સાથે સાથે એકાદો વ્યક્તિ મારે સમરહિત જીવન જીવવા મારે થી થી પૂર્વ-શરતો (Conditions) જોઈએ તેની વ્યાખ્યા આપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. અસ્તિત્વ વિશેના સ્વયંનું નિરૂપણ કરવું અને મૂડીવાદી જૂઠાણાંઓ પરથી ફંદોનો પરદો ખેંચી લેવો એ એકની એક યોજ હતી, અને મનુષ્ય તરીકેની મારી નિયતિને પરિપૂર્ણ કરવા એમ કરવું તે મારે મારે જરૂરી હતું કેમ કે હું ‘લખું’ એ માટે તો મને સર્જનમાં આવ્યો હતો.

એ સિવાય તો, એટલે કે મારા અંગત જીવન પૂરતું તો મને લાગતું હતું કે મારે એને સુખોપભોગથી ભરી દેવું જોઈએ. મેં પારી લીધું હતું કે અન્ય હરેક માણસની જેમ મારી ઉપર પણ

આપત્તિઓ ઊતરવાની, અને તેમને દૂર કરવાનો મારી પાસે કશો ઇલાજ પણ નહિ હોય, પણ છતાં એકંદરે, મારી નિંદગી આનંદ-પ્રમોદની રહેવાની. સ્ત્રીઓ, સારું સારું ખાવાનું, પ્રવાસ, મૈત્રીઓ... મારે, અલખત, કમાવું તો જોઈએ જ, એટલે હું શિક્ષક બન્યો હતો. પણ હું શિક્ષણકાર્યને ધિક્કારતો નહિ. જરી પણ નહિ - જોકે વયસ્ક માણસની બધીયે જવાબદારીઓ સહિતના વયસ્ક માણસ બની જવું એ મને અસુખદ લાગતું. ૧૯૩૫ આસપાસ માનસિક દબાવ (Depression) જેવા કયાકમાંથી હું પસાર થયો. એ સ્થિતિ થોડા મહિનાઓ સુધી ચાલી હતી. એ, વધતા અથવા ઓછા રૂપની, અસ્થિતા પ્રાપ્ત કરવાની એક કટોકટી હતી અને વયસ્કતામાં પ્રવેશ કરવાના મારા એ દિવસો જોડે જોડાયેલી હતી, એવો હું એનો અર્થ કરું છું પણ અંતે, શિક્ષક હોવાની સાથે જે સામાજિક ફરજો જોડાયેલી હોય છે તેને તદ્દન નહિવત્ કરી નાખી શક્યો, અને એ સરખી રીતે થઈ શક્યું. એટલે હું કહું છું કે મારા જીવનને હું એ રીતે જોતો : મુખ્યત્વે લેખન કરવું અને એની સાથે સાથે સુખોપભોગમાં જીવવું.

૧૯૩૬થી શરૂ કરીને ડેલ્લાક રાજકીય બનાવોએ મને જોતો કરી મૂક્યો કે આટલામાં બધું આવી જવું નહોતું. કાસ્તોરે (Castor) કહ્યું છે તેમ, એમ કરવામાં પહેલવહેલો “ લોકોનો મોરચો ” (Popular Front) હતો, જેની અમે દૂર દૂરથી પ્રશંસા કરતાં. ફૂટપાથ ઉપર જિલાં જિલાં એ મોરચાના માણસોની પંક્તિઓને અમારી પાસેથી પસાર થતી જતી અમે જોતાં. એ પંક્તિઓમાં અમારા મિત્રો હતા. અમે એનાથી બહાર હતાં, એમનાથી જુદાં હતાં. અને અમને એ વિશે લાગતું પણ ખરું. ગમે તેમ પણ એણે અમને અમારી સંપૂર્ણ જેવી ઉદાસીનતામાંથી બહાર આવી જવાની ફરજ પાડી કારણ કે અમે પૂરા હૃદયથી પોપ્યુલર ફ્રન્ટની તરફેણમાં હતાં. પણ હું તેના ટેકેદારોમાંનો એક

હું તેવું મને લાગે તેવું કશું મેં કયું નહિ. પછી ૧૯૩૮માં, મ્યુનિકની કટોકટી વખતે, સામાજિક ચળવળ જીવણી. વસ્તુસ્થિતિ ગતિમાન બની ગઈ. મ્યુનિક વખતે હું મારી વ્યક્તિગત શાંતિમયતા અને નાત્સીઓ વિરુદ્ધની લાગણીઓ વચ્ચે બી સાવા લાગ્યો હતો, ને છતાં, મારા પોતા પુરતી તો, નાત્સી વિરોધી લાગણીઓ વધારે આગળ પડતી બનતી જતી હતી.

નાત્સીવાદ અમને અમારી સામે, ફેન્ચ લોકોની સામે, લડવાને ઉત્સુક એવા દુરમનના બળ જેવો લાગતો હતો, અને એ લાગણી મારા એક અનુભવ પછી તરત જ આવી હતી. જો કે મને ત્યારે તે વિશે ભાન થયું નહોતું તે છતાં તે અનુભવ માત્ર થોડું વ્યક્તિગત નહિ પણ સામાજિક અનુભવ હતો. ૧૯૩૩માં જ્યારે હું નાત્સી જર્મનમાં એક વર્ષ સુધી રહ્યો હતો ત્યારે મારા ઉપર જે સંસ્કાર પડ્યા હતા તેનો એ અનુભવ હતો. હું જર્મનોને ઓળખતો, તેમની સાથે મેં વાતો પણ કરી હતી અને સામ્યવાદી-ઓનો નાત્સીઓથી ભાગતા, સંતાતા પણ મેં જોયા હતા. એ વખતે રાજકીય સ્તરે આ બધું મહત્વનું હતું તેમ મને લાગ્યું નહોતું. પણ વાસ્તવમાં તો હું જે વિચારતો અને અનુભવતો હતો તેને એ અસર કરવા લાગ્યું જ હતું.

*

*

*

ને છતાં આખરે હું મૂડીવાદ વિરોધી અને વ્યક્તિત્વવાદી સેખક તરીકે સુખશાતાશરી ગણાય તેવી સ્થિતિમાં સારી રીતે ઝાઝવાઈ ગયેલો હતો.

આ બધું જે દિવસે તૂટીને કડકજીસ થઈ પડી મધુ' તે સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯નો એક દિવસ હતો. તે દિવસે લશ્કરમાં જરતી થવા માટેનું કાગળિયું મને મળ્યું એટલે મારે, જેમને હું ઓળખતો નહોતો, અને જેઓ પણ મારી માફક જરતી થઈને આવ્યા હતા તેવા માણસો સાથે જોડાવા નાત્સીના જરાકમાં જવાનું થયું. આ

વસ્તુએ સામાજિક પાસાને મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. હું જ્યાં હતો ત્યાંથી મને ઊતરડી કાઢવામાં આવ્યો હતો, જે માણસો મારે માટે અર્થ ધરાવતા હતા તેમની પાસેથી મને દૂર હઈ જવામાં આવ્યો હતો અને જ્યાં મારે જવું નહોતું તેવી કોઈક જગ્યાએ જઈ રહેલી ટ્રેનમાં મને ચડાવી દેવામાં આવ્યો હતો - ખીજ એવા માણસોની જોડે કે જેઓ પણ, હું જવા નહોતો માગતો તેમ, જવા માગતા નહોતા, જેઓ હજી પણ મારી જેમ સામાન્ય નાગરિકના પોષાકમાં હતા અને જેઓ મારી માફક જ પુછી રહ્યા હતા કે પોતે આ જગ્યાએ શી રીતે આવી પડ્યા છે. આ બધું જ્યારે મેં જોયું ત્યારે મને તરત જ સમજાઈ ગયું કે હું એક સામાજિક પ્રાણી છું. શું કરવું તેની સમજણ વિના ભરોડમાં આમથી તેમ આંટા મારતાં મારતાં હું જ્યારે આ લોકોની સામે જોતો ત્યારે મને સમજાતું કે એ લોકોની ભિન્નતા છતાં પણ તેમનામાં કંઈક એવું સામાન્ય તત્ત્વ હતું જે મારામાં પણ હતું. થોડા મહિનાઓ પહેલાં મારી મુનિવર્સિટીમાં જે લોકોને હું ઓળખતો, અને હું અને તેઓ સામાજિક વ્યક્તિઓ ક્ષીએ એવા જ્યારે મને હજી વહેમ પણ નહોતો ઊઠ્યો - માત્ર તેમના જેવા જ આ માણસો છે એવું હવે મને નહોતું લાગતું, ત્યાં સુધી તો મને એમ લાગતું કે હું ખીજ બધા કરતાં ચડિયાતો છું. આ જગતના વજનનો, અને ખીજ બધાઓ સાથેના મારા સંબંધનો, અને મારી સાથેના ખીજ બધાઓના સંબંધનો મને ખ્યાલ આવી શકે તે માટે મારે, આ ભરતી દ્વારા મારી સ્વતંત્રતાના નકારની સમુખ થવું પડ્યું હતું.

ખરેખર, યુદ્ધે મારી જિંદગીને બે ભાગમાં વહેંચી નાખી. હું ચોત્રીસ વર્ષનો હતો ત્યારે એ શરૂ થયું અને હું ચાળીસને થયો ત્યારે એ પૂરું થયું. એ કાળ યૌવનમાંથી પરિપક્વતામાં થતા સંક્રમણનો કાળ હતો. સાથે સાથે એ યુદ્ધે મારા પોતાનાં અને

જગતની ઘોડા પાસાં મારે મારે ખુલ્લાં કરી દીધાં.

*

*

*

પ્રશ્ન : એક તળકે તમે પ્રેમકથા લખવાનું વિચારી રહ્યા નહોતા ?

સાત્રી : હા, પણ એ તો છેક ૧૯૧૧-૧૨ના માળામાં વિચારું છું. ત્યારે હું રામમાં હતો, અને એ વખતે, શું લખવું તેની મને ખબર નહોતી પડતી. એટલે મેં એકાદ નવલકથા માટેનો વિષય ખોળી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો. કેઈક વાર એકાદ પ્રેમકથાનો વિષય સૂઝી જતો, કેઈક વાર રામના રસ્તાઓ પર રમખાટ કરી રહેલો કેઈ માણસ ચંદ્રમાં તરફ જતો જતો આપ્યો જતો હોય અને આ જગતના ઇતિહાસમાં પોતાનું સ્થાન શું છે તે વિચારતો જતો હોય એવા માણસ વિશેનો વિષય સૂઝતો...

પ્રશ્ન : ફરી પાછી પેલા “એકલા મનુષ્ય” વાળા વાત ?

સાત્રી : મને એમ લાગે છે, પણ તદ્દન જુદી જ...

પ્રશ્ન : તમારા અત્યંત નિકટના મિત્રો, જેમને તમે “કુટુંબ” કહીને ઓળખાવો છો તેમના સિવાય તમે હમણાં હમણાં બહુ ઓછા માણસોને મળતા હો છો. તમારી કૃતિઓ વિશે પણ ને સોડો લખી રહ્યા હોય તેમની સામે પણ તમે બારણાં બીડેલાં રાખો છો ?

સાત્રી : ના. મારે વિશે ને સોડો કામ કરી રહ્યા હોય, અને ને સોડો મારી મદદનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ હોય તેમને મળવાથી મને આનંદ થાય છે. હાખસા તરીકે આ યુવાન વિવેચક મીશેલ સીકાર (Michel Sicard), જે ‘કુટુંબમાંનો મૂરખરાજ’ (The Idiot of the Family) વિશે અધ્યાસગ્રંથ તૈયાર કરી

રહ્યા છે અને જેને તમે ઝોળખો છો - એવાઓને મળવું મને ગમે છે. ધણીયે વાર અંગ્રેજ અને અમેરિકન યુનિવર્સિટીઓના જે વિદ્યાર્થીઓ મારા કાર્પના કોઈક ને કોઈક અંશ વિશે શોધનિબંધો તૈયાર કરી રહ્યા હોય છે તેમની પાસે, મારાં પુસ્તકોમાં જેના માત્ર સંદિગ્ધ જવાબો અપાયા હોય છે તેવા કોઈ ને કોઈ પાસા વિશે મને પૂછવાના પ્રશ્નો હોય છે. લેખક ને થોડી ચીજો કહેતો હોય છે તેની અનેક જાતની શક્ય સમજૂતીઓ હોય છે. એથી લેખક ને જીવતો હોય તો લોકો તેના લાભ મેળવે તો ખોટું નહિ.

પ્રશ્ન : એનાથી જિલ્લું કઢીયે બન્યું છે ખરું કે તમારી જ કૃતિઓનાં કેટલાંક પાસાંઓ વિશે તમારા લાભ્યકારોએ તમારા ઉપર પ્રકાશ પાઘર્યો હોય ?

સાત્ર : ના. મારા લાભ્યકારોમાંના કોઈની પશ્ચ પાસેથી હું કઢીયે કશું શીખ્યો નથી. ૧૯૪૫ પછી મને લાગતું કે કોઈક દિવસ એવું બની આવશે કે કોઈક માણસ મારે વિશે એવું કશુંક લખી નાખશે કે જેથી મારા કેટલાક વિચારો વિશે મને જ પ્રકાશ મળે. હું જોઈ શકતો હતો કે ૧૯૪૦ કે '૪૫માં માણસ એકા કે જુગોનાં લખાણો વાંચતો ત્યારે તે લોકોએ સલામપણે જે વસ્તુઓ પોતાની કૃતિઓમાં આલેખી ન હોય તે વસ્તુઓ તેમાં તે મૂકી આપતો. પરિણામે માણસો એ કૃતિઓનું અર્થઘટન જુદી જ રીતે કરતા યઈ જતા એટલે મને એમ લાગતું કે જીવંત લેખક વિશે પશુ એમ બની શકે. પશુ એ સાચું નથી. એમ યઈ શકે એ માટે તમારે મરી જવું જોઈએ. અથવા તો લાભ્યકાર પોતે જે લેખકનો અભ્યાસ કરી રહ્યો હોય તેના કરતાં વધારે આગળ ગયેલો હોવો જોઈએ. એણે વસ્તુની પૂરેપૂરી પ્રદક્ષિણા કરી લીધેલી હોવી જોઈએ જેથી એ પેલા લેખક કરતાં અમતાક્રમમાં થોડો આગળ વધી ગયેલો હોય. પણ એ તો બહુ, બહુ જ વિરલ છે.

પ્રશ્ન : અત્યાર સુધીમાં તમે કેટલાં કાર્યને અર્પિત થયેલાં
સખાણોના જબરજસ્ત જન્યામાં ખરેખર ઉપયોગી કહેવાય એવું
કશુંયે નથી ?

સાર્વ : એમ કહેવું એ બહુ વધારે મગૂં કહેવાય, પણ હું
એમ કહી શકું કે મારે વિશે સખાણોમાં મેં જે કંઈ વાંચ્યું છે—
ને અસખત, મેં બહુમં બહુ તો વાંચ્યું નથી જ, માંડ દસમો જાન
વાંચ્યો હતો—તેમાંથી હું કશુંયે શીખ્યો નથી.

એ સખાણ સારામાં સાડું હોય છે ત્યારે મારા વિચારોની
ઓકસાઈભરી રજૂઆત હોય છે; અને નહિ તો મારી વિરુદ્ધ રજૂ
કરેલી દલીલોમાં હું કંઈ મૂલ્ય જોઈ શકતો નથી; કારણ કે હું જે
કંઈ કહેવા માગતો હતો તેને વિરોધી લઈકર ચેરસમજણ ઉપર
એ દલીલો મંડાવેલી હોય છે.

પ્રશ્ન : તમે તે હોય, પણ ધણા લાંબા સમયથી એક માણસ
તમારા વિચારો સાથે મધામણ કરતો રહ્યો છે. એ માણસ છે
તમારો જૂનો મિત્ર રેમો આરો (Raymond Aron).

સાર્વ : પણ હું આરોના વિચારોને પૂરેપૂરો જાણું છું. એ
કંઈ દિશામાં જઈ રહ્યા છે એ પણ હું પૂરેપૂરું જાણું છું. મારા
કાર્યને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો હું, લાંબા સમય પહેલાં, એમના
દૃષ્ટિબિન્દુથી આવગળ નીકળી ચૂક્યા છું. જ્યારે એ મારે વિશે
સખત હોય છે ત્યારે એ પોતાની જ વિચારસરણી રજૂ કરતા હોય
છે. અને મારી વિચારસરણીને લાગવુંવળગવું હોય તેવું કશુંયે તેમાં
ઉમેરતાં નથી. ‘દૃઢાત્મક જ્ઞાનની મીમાંસા’ (Critique of
Dialectical Reason) ની સામે જે પુસ્તકમાં એમણે દલીલો
કરી છે તે એમનું છેલ્લામાં છેલ્લું પુસ્તક, મેં વાંચ્યું છે. તે પુસ્તકમાં
તે જે સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નો ઊભા કરે છે તે કરવાનો તેમના દૃષ્ટિ-
બિન્દુથી તેમને હક છે, પણ તે સાથે અને કંઈ લાગવુંવળગવું નથી.

હું માનું છું કે-મારી વિચારસરણીની સામે વધારે અસરકારક રીતે દલીલો થઈ શકે એ ખાતર તેઓ તેનું આમક નિરૂપણ કરે છે.

પ્રશ્ન : ખરેખર તો, આરો કહે છે કે તેમની દલીલોનો તમે અપમાનો સિવાય બીજા કયાંયથી જવાબ વાળ્યો જ નથી. કડવાશ કરતાં વધારે તો દુઃખપૂર્વક તેઓ આમ કહે છે.

સાત્રી : મારી નિદગીમાં મેં તેમનું બહુ ઓછું અપમાન કયું છે. તમારે એને અપમાન કહેવું હોય તો અપમાન કહો, પણ ૧૯૬૮માં મેં એમ કયું હતું, કારણ કે તેમનું વલણ મને સહન ન કરી શકાય એવું લાગ્યું હતું. આ પ્રાધ્યાપક જે બુદ્ધિશાળી પણ હતા અને શિક્ષિત પણ હતા તે મેં, ૧૯૬૮ને પોતે આપત હતા તેથી વિશેષ મહત્ત્વ આપતા નહોતા તે વસ્તુ તેમની બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરનારી હતી. શું ચાલી રહ્યું છે તે વિશે તેમને ગતાગમ નહોતી.

પ્રશ્ન : એથી કંઈ એમનું અપમાન કરવાનું જરૂરી બની જતું નથી.

સાત્રી : હા, જરૂરી બની બય છે. બહુકરીને મેં એમ કયું હતું...

*

*

*

પ્રશ્ન : પણ એક નિયમ તરીકે તો તમે કોઈક જ વાર વિચારો વિશેની ચર્ચાઓમાં સહોવાઓ છો.

સાત્રી : હું પુસ્તકો લખું છું. તેમાં વિચારો હોય છે. માણસે એનો જવાબ વાળવો હોય તો તેણે બીજા પુસ્તકો લખવાં નોંઈએ.

પ્રશ્ન : પણ તમે મેર્લો-પોંતી (Merleau-Ponty) કે જેવી ઓસ કે રેમો ગાર્ડાને કહેા જવાબ વાળ્યો જ નહોતા. એ લોકોએ તમારાં પુસ્તકોની સામે પણે દહોસો કરતાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં, છતાંય તે.

સાત્ર : ના, સૌ અર્થ હતા તેમ કરવાનો ઈ મારે કરેવાનું હતું તે મેં કહી દીધું હતું. એ લોકોએ મારા દૃષ્ટિબિન્દુથી જુદી જાતનું દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કર્યું હતું. મારે વિશે એ લોકોએ જે કંઈ લખ્યું હોય એ સાથે જે કંઈ સંમત ન હોય તેણે એ કરેલું જોઈએ. મારે એવું કરવાની જરૂર નથી. જામ કહીને કું તિરસ્કાર બતાવતો નથી. સેવી સ્રોશ મારે તો મારા મનમાં તિરસ્કાર સિવાય બધું જ છે. સામે પણે કું માનું છું કે એ ધણા સારા માનવવંશશાસ્ત્રી (Anthropologist) છે, પણ એમણે 'હૃદયમાં જ્ઞાનની મીમાંસા' ઉપર પાનાંએ જરીને જે લખ્યું છે તે મને એટલું લાગે છે. પણ મારે એમને એ કહી બતાવવાની જરૂર નથી. એનો અર્થ શો ?

પ્રશ્ન : અને વિચારો વિશેના સાદાસીધા વાર્તાલાપો ?

સાત્ર : કું એને પિછાડું છું - બૌદ્ધિકો વચ્ચે થતી વિચારો સંબંધીની ચર્ચાઓને. એમાં માણસ પોતાને કહીએ ન્યાય કરતો હોતા નથી. તેમાં માણસ ધણી મૂર્ખાઈભરેલી વાતો કરતો હોય છે.

પ્રશ્ન : કંઈકની સાથે, તમને સૂઝી આવ્યું હોય તે વિશે નિરૂપણ કરતાં કરતાં કહીએ તમે શું કહેવા માગતા હતા તે જાડી ગયું નથી ?

સાત્ર : ના, જોકે મારા વિચારો મૂર્ત સ્વરૂપ ધરે તે પહેલાં કું સીમોન દે મોન્વાર પાસે એવું નિરૂપણ કરી ચકું છું. 'અસ્તિત્વ અને અન્યતા' (Being and Nothingness)માં મેં જે બધા મોટા મોટા વિષયો (themes) રજૂ કર્યા છે તે લખાયા પહેલાં

મેં તેમની પાસે રજૂ કર્યા હતા. મારા બધા જ વિચારો ધડાવાની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતા હતા ત્યારે મેં તેમની પાસે રજૂ કરેલા છે.

પ્રશ્ન : કારણ કે એ પણ તત્ત્વજ્ઞાનના તમારા નેટલા જ સ્તરે હતાં!

સાત્ર : એટલું જ માત્ર નહિ, પણ કારણ એ કે હું જે કંઈ કરવા માગતો હતો, મારે વિશેના જ્ઞાનનો મારો પોતાનો જે સ્તર હતો તે સ્તરે તે હતાં. એટલે આ કારણે જેમની સાથે વાત થઈ શકે તેવું એકમાત્ર માણસ તે હતાં. આવું માણસ મળવું વિરલ હોય છે. આ મારું અનુરૂં સદ્ગુણીય છે. કદાચ એવા ઘણાબધા લેખકો હોય છે - પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બન્ને - કે જેમને ઘણીબધી શુદ્ધિસંપન્ન વ્યક્તિએ પ્રેમ આપ્યો હોય અને સહાય કરી હોય. કાબલા તરીકે જ્યોર્જ એલિયટને પણ એવું માણસ સાંપડેલું હતું. તેનો બીજો પતિ તેને ઘણો પ્રેમ કરતો. સીમોન દ બોવ્વાર અને મારી વચ્ચે અલગ જોવા જેવી જ સ્ત્રી છે તે છે અમારા વચ્ચે સંબંધની સમાનતા.

પ્રશ્ન : તમે બન્ને તમારા લખાણો સંબંધી એકબીજાને કોઈક અર્થમાં સતા (the imprimatur) સોંપી દો છો!

સાત્ર : બરોબર એમ જ. એને માટેનો એ જ સાચો શબ્દ છે. પછીથી જાપાંઓમાં કે સામાયિકામાં જે કંઈ ટીકાટિપ્પણ આવે તેથી મને આનંદ થાય કે ન પણ થાય. પણ મારે મન એવું બહુ મુલ્ય હોતું નથી. 'છબકા'ના સમયથી આ જ સ્થિતિ રહી છે.

પ્રશ્ન : પણ તોયે સીમોન દ બોવ્વારની ટીકાઓની સામે તમારે બચાવ કરવા નીકળવા પડ્યાના પ્રસંગો આપ્યાં છે, નહિ?

સાત્ર : અરે, ઘણીયે વાર. વાસ્તવમાં તો અંમે બન્નેએ એકબીજાને અપમાનિત પણ કર્યાં છે... પણ મને જાણ હોય છે.

જા કે આખર જતાં તો એજ સાચાં નીકળવાનાં, આમ કહું છું એનો અર્થ એવો નથી કે એમની બધીયે ટીકાઓ મેં સ્વીકારી લીધી હોય, પણ એમાંની ધણીખરી તો મેં સ્વીકારી છે જ.

પ્રશ્ન : એ તમારા પ્રત્યે જેટલાં કડક છે તેટલા તમે તેમના પ્રત્યે છો ?

સાંખ્ય : પૂરેપૂરો, જેટલા પ્રમાણમાં કડક બનવું હોય તેટલો તમે જે વ્યક્તિની ટીકા કરી રહ્યા હો તેને ચાહવાનું. સદ્ગુણો તમને પ્રાપ્ત થયું હોય એટલે તેની કડક ટીકા તમે ન કરી શકો એ વાતનો કશો અર્થ નથી.

પ્રશ્ન : તો તો તમે એમ કહેશો કે જે એક જ વ્યક્તિની સાથે તમે ખરેખર વાતચીત કરી શકો એમ છે તે વ્યક્તિ સીમોન હ બોવ્વાર છે. પણ એમ હોય તોયે, વિદ્યાર્થી તરીકેની નિઝા (Nizah) અથવા આરોં (Aron) સાથેની તમારી ચર્ચાઓમાંથી તમારી પાસે કંઈક સિલક પડી રહ્યું હશે...

સાંખ્ય : ખાસ નહિ. આરોં અને પોલિટ્ઝર (Politzer) સાથે હું ખૂબ વાતો કરતો, પણ એ નક્કયું હતું. નિઝા સાથેની વાતો, હા, થોડીક મહત્વવાળી પણ હતી. પણ અમને એકબીજાથી અલગ પાડનારી ચીજ એ હતી કે એ માકસવાદી ધર્મ ગયા. બીજા શબ્દોમાં કહું તો, અમે મિત્રો થયા ત્યારે એ જે વિચારધારા ધરાવતા નહોતા તે વિચારધારા તેમણે અપનાવી લીધી. એ વિચારધારામાં તે માનતા હતા તેના કરતાં ઘણા સમૃદ્ધ સચિતાર્થો હતા. એ ચિંતાનું જ ને વિચારને હું સમજી શકતો નહોતો, જેને વિશે હું હજી બહુ ઓછું જાણતો હતો તેવા વિચારની સન્મુખ આવીને હું જોઈ રહ્યો હોઉં તેવું મને લાગ્યું. મેં Das Kapital વાંચ્યું હતું તો પણ તે સમજ્યા વિના વાંચ્યું હતું; એટલે કે એથી પસંદાયા

વિના વાંચ્યું હતું અને આ વિચાર ચીઠ-ચઠે તેવો બની રહ્યો — જાણે એ કોઈક રીતની સેતાનિયતભર્યો હોય, જાણે મેં મચકોડીને એ આપણા ચાળા પાડતો હોય, આપણી મસ્કરી કરતો હોય તેવો બની રહ્યો — કારણ કે કોઈક બીજો માણસ, જે માણસ પ્રત્યે મને લાગણી હતી તે માણસ તેનો બેવડી રીતે ઉપયોગ કરતો હતો — ગંભીર સત્ય તરીકે પણ, અને મારી ઠેકડી ઉડાડવાના સાધન તરીકે પણ.

મને લાગ્યું કે માકસવાદ મારી સામે આહવાન ધરી રહ્યો હતો; કારણ કે એ એક મિત્રની વિચારધારા હતી અને એ વિચાર-ધારા અમારી મૈત્રીને તોડીફોડી રહી હતી. અને ઝાઝામાં ઓછું મહાયુદ્ધના અંત સુધી તો માકસવાદ મને કનડતી કશીક વસ્તુ બની રહ્યો, મને ઈજા પહોંચાડતી વસ્તુ જે મને બતાવતી હતી કે હું બધી જ વસ્તુઓ વિશે જ્ઞાન ધરાવતો નહોતો એટલું જ નહિ, પણ એમના વિશેના જ્ઞાનથી હું ધણે દૂર હતો; મારે શીખવાનું હજી બાકી હતું અને શીખવાનું હું કરી શકતો નહોતો. એક વાર લે આર્ (Le Havre) માં મેં માકસનાં અથવા માકસ વિશેનાં થોડાં પુસ્તકો વાંચ્યાં, પણ હું એમને યાદ રાખી શક્યો નહિ, એમનો અર્થ શો હશે તે સમજી શક્યો નહિ.

પુરૂ દરમ્યાન દુશ્મનોએ કેશનો કબજો લીધો હતો અને જ્યારે હું તેનો પ્રતિકાર કરનાર જૂથનો એક અંશ હતો — ને એ જૂથમાં સામ્યવાદીઓ પણ હતા — ત્યારે માકસવાદ મને સામર્થ્યભર્યો લાગવા માંડ્યો. ને પછી, યુદ્ધ પૂરું થયા પછી, નીતિશાસ્ત્ર વિશે પ્રબંધ-ગ્રંથ તૈયાર કરવા માટે મેં નોંધાયા કબજનબંધ ટાંચણપોથાઓ ભરી કાઢી. કમલાગ્યે મેં એ નોંધો જોઈ નાખી છે. એ નોંધો માકસવાદ ઉપરની ચર્ચા સમાન હતી.

પ્રશ્ન : ૧૯૫૭માં તમે કહેના હતા કે અસ્તિત્વવાદ એ

માર્ક્ષવાદમાં સ્વાયત્ત રીતે સમાયેલો છે. હજી પણ તમે તે અભિપ્રાયને વળગી રહો છો ?

સાત્રી : હા, સંપૂર્ણપણે.

પ્રશ્ન : તો હજી પણ તમે “અસ્તિત્વવાદી”નું લેખક સ્વીકારો છો ?

સાત્રી : એ સ્પષ્ટ બેહદો છે. ઉપરાંત, તમે જાણો છો પ્રમાણે, હું એ સ્પષ્ટ પ્રયોજનારી નહોતો. લોકોએ અને એ વળગાડી લીધા તે મેં એ સ્વીકારી લીધા. પણ હવે પાઠ્યપુસ્તકો સિવાય કયાંય કોઈ અને “અસ્તિત્વવાદી” કહેવું નથી. અને પાઠ્યપુસ્તકોમાં વપરાય છે તેનો કોઈ અર્થ થતો નથી.

પ્રશ્ન : લેખકોને સામેવળે છે ત્યાં સુધી તમે માર્ક્ષવાદી કરતાં “અસ્તિત્વવાદી” લેખક વધારે પસંદ કરો છો ?

સાત્રી : જો કોઈ પણ લેખકની અનિવાર્યતા જરૂર હોય તો અને “અસ્તિત્વવાદી” વધારે મને.

*

*

*

પ્રશ્ન : ને પ્રશંસા વિશે શું ? કોઈને પણ વિશે તમે પ્રશંસાનો ભાવ અનુભવો છો ?

સાત્રી : ના, હું કોઈ તરફ પ્રશંસાનો ભાવ અનુભવતો નથી, અને મારા તરફ કોઈ પણ તેવો ભાવ અનુભવે તેમ ધન્યતા નથી. માણસો માટે પ્રશંસિત બનવાનું કોઈ કારણ નથી. જ્યાં જ માણસો એક જ પ્રકારના હોય છે, જ્યાં સમાન હોય છે. જે મહત્વનું છે એ તો તેઓ શું કરે છે તે છે.

પ્રશ્ન : છતાં એક દિવસ તમે મને કહેતા હતા કે તમે

વિકટર જુઓના પ્રશ્નસક હતા...

સાત્ર : ના, એટલે બધે નહિ. જુઓ વિશે મારા મનમાં બરોબર કંઈ ભતતી લાગણી થાય છે તે હું તમને કહી શકતો નથી. જેની ટીકા કરી શકાય તેવી વાણી, વસ્તુઓ તેનામાં છે. તે વળી બીજી એવી વસ્તુઓ પણ છે જે વાણી સુંદર છે. એ બધું ગૂંચવણબધું અને સંમિશ્રિત છે. એટલે હું એની પ્રશંસા કરું છું એમ કહીને હું એમાંથી છટકી ગયો. પણ સાચી વાત એ છે કે હું બીજા કોઈને પ્રશંસતો હોઈ તેનાથી જરી પણ વધારે તેને પ્રશંસતો નથી. ના, પ્રશંસા એ એવી લાગણી છે કે જેની અંદર, પોતે જેનો પ્રશંસક હોય તેના કરતાં પોતે કંઈક જીતરતો હોય એવું ગૃહીત સમાચેલું હોય. તમે જાણો છો તેમ હું બધા માણસોને સમાન ગણું છું, એટલે મનુષ્યો વચ્ચે પ્રશંસાનું કોઈ સ્થાન રહેતું નથી. આદર - આદર એ તો સાચી લાગણી છે જે એક મનુષ્ય બીજા પ્રત્યે દર્શાવી શકે તેવી અપેક્ષા રહે.

પ્રશ્ન : પ્રેમ કરતાં વિશેષ ?

સાત્ર : ના, પ્રેમ અને આદર એ એક જ વાસ્તવિકતાનાં બે પાસાં છે. એનો અર્થ એ નથી કે પ્રેમ માટે આદર હોવો કે આદર માટે પ્રેમ હોવો એ અનિવાર્યતયા જરૂરી છે. પરંતુ જ્યારે એ બન્ને હાજર હોય ત્યારે એક વ્યક્તિનું બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યેનું સાચું વલણ ગણાય. હજી આપણે એ સ્થિતિએ પહોંચ્યા નથી. જ્યારે આત્મલક્ષિતા પૂર્ણપણે અનાવરિત બની જશે ત્યારે આપણે એ સ્થિતિએ પહોંચી શકીશું.

પ્રશ્ન : પણ તો, તમે તમારી જિંદગીમાં અસ્થિર રહો છો. અને પ્રણયસંબંધોમાં સ્થિર રહો છો એ હકીકત તમારી ભતતે-થી રીતે સમજાવી શકો છો ?

સાત્રી : મૈત્રીમાં હું અસ્થિર નથી. તમને જમણું હોય તે; આપણે એમ કહીએ કે મારી મૈત્રીઓ મારા પ્રણયસંબંધો નેટલી મણનાયોગ્ય નથી રહી. હું અસ્થિર છું એમ તમે શા માટે કહો છો ?

પ્રશ્ન : હાજલા તરીકે હું કેમ્પુ (Campus) વિશે વિચારું છું.

સાત્રી : પણ હું કહીશ કેમ્પુની વિરુદ્ધ હતો જ નહિ. એમણે હ તાં મોદર્ન (Le Temps Modernes)ને જે લેખ મોકલ્યા તેમાં મારો ડિરેક્ટર સાહેબ (Monsieur le Directeur) કહીને ઉલ્લેખ કર્યો હતો તેની હું વિરુદ્ધ હતો. તે લેખ ફ્રાન્સિસ ઝ્યાંસોં (Francis Jeanson)ના લેખ વિશેના ત્રાંડાલેલા વિચારોથી ભરેલો હતો. ઝ્યાંસોંને એ જવાબ ફર્ષ ચકતા હતા, પણ જે રીતે તેમણે તે કહ્યું તે રીતે નહિ. એમના એ લેખે મને ગુસ્સે કર્યો હતો.

પ્રશ્ન : અને એ પછી તમારા સંબંધો તૂટી ગયા તેની તમને કંઈ અસર ન થઈ ?

સાત્રી : ના, ખરેખર નહિ. અમે એકબીજાને બહુ ઓછું મળતા, અને છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં તો એ જ્યારે જ્યારે મને મળતા ત્યારે મારી સામે વરાળ ઘડતા. સંબંધો તૂટી જાય એટલે સુધી : વાત પહોંચી નહોતી, પણ બધું ઓછું સુખદ બની ગયું હતું. એ બહુ જ બદલાઈ ગયા હતા. કેમ્પુ ખરેખર બદલાઈ ગયા હતા. સ્પર્શરૂમાં હજી એમને ખબર નહોતી કે પોતે સારા લેખક છે. એ રમૂજી વ્યાધી હતા અને અમે સાચે હોઈએ ત્યારે લહેર પડતી. એમની જાણ ખૂબ જ પ્રતિમાન હતી - મારી પણ એવી જ હતી, અને અમે બન્ને એક પછી એક ગંદી ગંદી વાતો કરી જતા. એમનાં પત્ની અને સીમોન, કે બોન્વાર એવી આધાત પામતાં હોય એવો કંભ. કરતાં. બે. કે ત્રણ વર્ષ સુધી મારે એમની સાથે ખરેખર સારા સંબંધો હતા. શુદ્ધિમતાના સ્તર ઉપર, અમે બહુ :

બાગેળ ન વધતા નહિ કેમ કે એ ત્વરાથી પ્રાસંગિક બાઈ જતા. વાસ્તવમાં એમની એક બાજુ એવી હતી જે તેમને વિશે તે આશ્ચર્યના બળૂકા માણસ હોવાની, બાજુ એ મોટા ગુંડા હોય તેવી, ને એ ખૂબ જ રમૂજ હોય તેવી છાપ પાડતી. કદાચ મારા જીવનમાં મને મળેલા છેલ્લા સારા મિત્ર એ હતા.

પ્રશ્ન : તમારા જીવનમાંથી સરી જયેલા, ખરેખર, ઘણાબધા માણસો છે. એમાંના ઝાઝા લાગના પુરુષો છે.

સાત્રી : ઘણાબધી સ્ત્રીઓ પણ મારા જીવનમાંથી સરી ગઈ છે. કેટલીક વાર એ મૃત્યુ પામી હોવાથી, કેટલીક વાર અન્ય કારણોને અંગે. પણ સામાન્ય રીતે એમ કહું તો મને એમ લાગતું નથી કે મારી મૈત્રીઓમાં હું અન્ય કોઈથી પણ વધારે અસ્થિર રહ્યો હોઉં. દાખલા તરીકે બોસ્ટ (Bost) સાથેની મારી મૈત્રી કાસ્ટોર (Castor) સાથેના સંબંધો નેટલી જ જૂની છે. હજી પણ હું, જેને અમે "કુકુબ" કહીને સંબોધીએ છીએ તેમાંના હવેલગ બધા જ માણસોને મળતો રહેતો હોઉં છું... દાખલા તરીકે પુઈલો (Pouillon). પાંત્રીસ વર્ષથી એ મારા મિત્ર રહ્યા છે. તોયે ઝીરાકોમેતી (Zira-commetti) સાથેના મારા સંબંધોનો વિચિત્ર અંત આવ્યો. એક ઝેરસમજ, જે હું પૂરેપૂરી સ્પષ્ટતાથી સમજી ચક્રો નહોતો... પણ એ વળી બીજી વાત યઈ. એમના મૃત્યુના થોડા સમય પહેલાં, કોઈક ને કોઈક અર્થમાં એ પણ મારો વિરુદ્ધ યઈ ગયા હતા, પણ હું માનું છું કે એ એમની કોઈક ભતની ઝેરસમજને આશારી હતું.

*

*

*

પ્રશ્ન : આપણે ફરીથી સ્ત્રીઓના વિષય તરફ વળીએ.

સાત્રી : સ્ત્રીઓ સાથેના મારા સંબંધો હંમેશાં ઉચ્ચ પ્રકારના રહ્યા છે, કેમ કે જે સંબંધો, તેમના અધિક અર્થાનુસાર, ભતીય

પ્રકારના હોય છે તે પરલક્ષી અને અર્થલક્ષી બન્ને તરફને ઝેડી-
સાથે, વધારે સરળતાપૂર્વક, અર્પિત કરી દેવાની સત્ત્વક ધરાવતા
હોય છે. સ્ત્રી સાંધેના સંબંધો માણસ ભણેને તેની સાથે જાતીય
વ્યવહાર કરતો ન હોય, પણ કોઈક વાર કરી ચૂક્યો હોય, અથવા
કરી શક્યો હોત તેવા હોય તે - વધારે સમૃદ્ધ હોય છે. પહેલે પ્રયત્ન
તો તેમાં જે ભાષા વપરાય છે તે વાણી નથી હોતી પણ ઠાથોની
ભાષા, ચહેરાની ભાષા હોય છે. તેના સાચા અર્થમાં હું જાતીયતાની
ભાષા વિશે વાત નથી કરતો. ભાષાના પોતાનું પૂરતું તો, જ્યારે
પ્રેમનો સંબંધ તેની સાથે સંકળાઈ ગયો હોય ત્યારે તે જિંદગીમાં
જિંદી જગ્યાએથી, જાતીયતામાંથી પ્રગટ થાય છે. સ્ત્રી પૂરતું તો,
તે પોતે સર્વાંગે જે હોય છે તે તેમાં રજૂ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન : વળી, હું તમને ઓળખું છું તે સમયથી જે એક
વાત મને સમજાઈ છે તે એ છે કે તમે જ્યારે તમારા મિત્રો વિશે
બોલો છો ત્યારે ઘણીયે વાર તમે જલાલી મૂકે તેવા બની જાઓ છો.

સાન્ન : કારણ કે એ લોકો કેવા ■ તે હું જાણું છું અને
હું કેવા છું તે પણ હું જાણું છું. મારા પોતા વિશે પણ હું
એવો - જલાલી મૂકે તેવો - બની શકું.

પ્રશ્ન : ને જો તમે તમારા પોતા વિશે એવા - જલાલી કે
તેવા - બની જાઓ તો શું કહો ?

સાન્ન : સામાન્ય રીતે કહેવું હોય તો મારાથી હિદામ મત-
વાદમાં જેટલે લાભે સુધી જવાયું હોત ત્યાં સુધી હું ગમે નહિ
તે ઉપર જ વાત હંમેશાં આવીને અટકે. સ્વાભાવિક રીતે જ,
મારા જીવન દરમિયાન, એક ચા બીજા કારણે મેં નાનીમોટી
અનેક જુલો કરી છે. પરંતુ એ બધાના હાલમાં જઈને જોઈએ તો
જે દરેક વખતે મેં જુલ કરી હશે તે એક જ કારણે કરી હતી -

નેટલી જરૂર હતી તેટલો હું ઉદાસ નહોતો એ.

પ્રશ્ન : જતાં ને લોકો તમને ઓળખે છે તે સામાન્ય રીતે એમ માને છે કે તમારા સ્વભાવનાં લક્ષણોમાંનું મુખ્ય લક્ષણ તમારામાં આપમેલાપણાનો (narcissism) અભાવ છે તે છે. તમે એ વાત સાથે સંમત થાઓ છો ?

સાત્ર : હું જો આપમેલો ન હોઉં તો એ સારી વાત ગણાય તેમ હું માનું છું. ને એવો ન હોય એ માણસ ને રીતે વર્તે તેવી રીતે હું ખરેખર વર્તું પણ છું. પણ એનો અર્થ એ નથી કે એ વાત સર્વાંશે સાચી છે. હું માનું છું કે આપમેલાપણું એ પાછું વળાને પોતાની જાતને જોઈ લેવાની, પોતાની જાતને પ્રેમ કરવાની અમુક રીત છે. પોતે શું છે તે વિશે માણસને ને કંપના હોય તે કંપના પ્રમાણેના માણસને પોતે ને કંઈ કરના દોષને ને માં શોધી કાઢવાની એ રીત છે. દૂંકમાં, પોતા સાથેની એ નિરંતરની સગાઈ છે - જોકે આ પોતાપણું એ ને પ્રિયાત્રીલ સ્વ-વ બોલવું હોય છે, સ્વપ્ને જોવું હોય છે, કાર્ય કરવું હોય છે. અગાઉ એ જ પોતાપણું નથી.

કેમકે મારી સાથે બેઠેલા ડોઈકની કથીર ઉઠીત મને એ તરફ દાખી પથ દે.

પ્રશ્ન : પરંતુ સુખી થવાની એક શરત એ છે કે માણસે પોતાને ચાહતું એમ તમે નથી માનતા ?

સાત્ર : માણસ પોતાને ચાહે છે ખરો ? માણસને પોતા વિશે જે ભાવ હોય છે તે જુદી જાતનો નથી હોતો ! ખીલ ડોઈકને ચાહતું એ પ્રમાણમાં સાદુંસીધું, અને સમજવામાં સરળ હોય છે. કેમ કે તમે જેને ચાહતા હોં એ વ્યક્તિ હંમેશાં હાજર નથી હોતી, અને તમે પોતે એ વ્યક્તિ નથી હોતા. તમને તમારી પોતાની હસ્તી વિશે જે ભાવ હોય છે - જે હસ્તી હંમેશાં હાજરાહજૂર હોય છે અને જે તમારી પોતાની જ હસ્તી હોય છે, અને એ કારણથી એ હસ્તી જ ચાહનાર પણ હોય છે અને જેની તરફ ચાહના યાય છે તે પણ હોય છે - તે ભાવ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી તે જતાવવા આ બે કારણો પૂરતાં છે. સિવાય કે, અલબત્ત, તમે પ્રતિરોધને પ્રવેશાવતા હો. પણ એ બિન્દુએ તો આપણે ફરી પાછા આપમેળાપણાના સ્તરે આવી જતા હોઈએ છીએ. હું નથી માનતો કે પોતાનો પોતા સાથેના સાચો સંબંધ પ્રેમનો સંબંધ હોવો જોઈએ. હું માત્ર છું પોતાનો ખીલઓ સાથેના સાચો સંબંધ એ પ્રેમ છે. સામે પક્ષે પોતાને ચાહતું જ નહિ, પોતાને નિરંતર ઉપાસન જ આપ્યા કરવો, પોતાને પિયારવું એ પણ પોતાને પામવાની આડે આવતા એટલા જ મોટા અંતરામરૂપ છે.

પ્રશ્ન : તમારામાં અનેતારપણાનો ભાવ બિલકુલ નથી એ તમારે વિશેની આશય પમ્પડનારી વસ્તુ છે.

સાત્ર : સાચું છે. મારામાં એ ભાવ જરા પણ નથી. ડોઈ પણ જાતના ગુનાનો ભાવ. હું મને ડોઈ કિલ્લ અનેતાર

લાગતો નથી, એ હું ગુનેગાર છું પણ નહિ.

પ્રશ્ન : ને જતાં તમારી કૃતિઓમાં તમે એ ભાવ વર્ણવ્યો છે. એ કૃતિઓનું એ મુખ્ય વસ્તુ પણ બની ગયો છે. 'ગુનેગાર' પદના ભાવને આટલી સરસ રીતે નિરૂપી શકવા માટે, મને લાગે છે કે, તમે પોતે પણ એ ભાવ અનુભવ્યો હોવો જોઈએ, મને લાગે છે કે આજે જો તમારામાં એવી ગુનેગારવૃત્તિનો કોઈ જાતનો ભાવ અસ્તિત્વ ધરાવતો ન હોય તો, એ કદાચ, તમે એના ઉપર મેળવેલા વિજયને વિશેષ આભારી હોય. તમે શરૂઆત કરી ત્યારથી જ એ તમારામાં ન હોય એવું નયે હોય.

સાર્ત્ત : મારા કુટુંબમાં, શરૂઆતના કાળથી જ, એ ધોષાએ, હું બહુ મૂલ્યવંતું બાળક છું એ ભાવ મારામાં ભરી દીધો હતો. પરંતુ સાથે સાથે મારામાં મારી પોતાની ભાગ્યવશતા (contingency)નો ખ્યાલ હતો. એ ખ્યાલ પેલા મૂલ્યવત્તાના ખ્યાલને થોડાંધણે હળવો બનાવી દેતો હતો, કેમકે મૂલ્ય એ તો વંદેણિયા સમાન છે. વિચારસરણીઓ અને અલગતાવૃત્તિઓ તેના પાધારૂપ હોય છે. જ્યારે ભાગ્યવશતા તો નકરી વાસ્તવિકતા છે. મેં એક છટકાવારી શોધી કાઢી - મારામાં મૂલ્યવત્તા સ્થાપવી, કેમકે ખીખે-ઓને હવું નહિ તેવું ભાગ્યવશતા વિશેનું અને જ્ઞાન હવું. પરિણામે હું ભાગ્યવશતા વિશે વાતો કરનારો માણસ બની ગયો - જેણે પોતાના મૂલ્યનું રોકાણ એની સમજ અને અર્થસમરતાની શોધખોળ માટે કર્યું હોય. આ બધું બહુ સ્પષ્ટ છે.

પ્રશ્ન : ને તમને નથી લાગતું કે તમે દ્રવ્ય સાથે જે રીતે વ્યવહાર કરો છો તેમાં કોઈ તમારી ગુનાહિતવૃત્તિ જાણી શકે ?

સાર્ત્ત : મને એમ નથી લાગતું એ બાબતમાં મારે જે પહેલી યોજ કહેલી જોઈએ તે એ છે કે હું એવા કુટુંબમાંથી

આવતો નહોતો જોમાં દ્રવ્ય અને શ્રમ વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે ઠોર અને દુઃખભર્યો ચણતો હોય.

મારા માતામહા ખૂબ કામ કરતા, પણ એ લેખનનું કામ હતું. અને મારે મારે તો વાંચવા અને લખવા સિવાય બીજું કશુંય ન કરવું તે ગ્રંથસ્થાન હતું. એમના અભ્યાસખંડમાં પુસ્તકો હતાં, અને એ લખતા રહેતા. એમને એમાં મગ આપતી. એ જ મૂકે સુધારતા તે હું જોતો ને તેમાં મને આનંદ પડતો. ને વળી તે સેકો સાથે વાતો કરતા, અને તેમને જમન ભાષા શીખવતા. ને એ બધું એમને પૈસા કમાઈ આપતું. તમે જોઈ શકો છો તે પ્રમાણે, દ્રવ્ય અને શ્રમ વચ્ચેનો સંબંધ જુદો પાડીને પારખી શકાય એવો નહોતો.

પાછળથી જ્યારે હું પોતે લખતો ચલે ત્યારે મને જ પૈસા મળતા અને હું જ પુસ્તકો લખતો તેની વચ્ચે જરી જોડણી પણ સંબંધ નહોતો. એ સંબંધ હું સમજતો પણ નહોતો, કેમ કે હું માનતો કે પુસ્તકોનું મૂલ્ય તો સડીઓ વીતતી બધા તેમ જંધાતું આવે છે. પરિણામે, મારાં પુસ્તકો મને જ પૈસા કમાઈ આપતાં તે પોતે એક જાતની સામ્યવચ્ચતાની જ નિશાની હતી. તમે એમ કહી શકો કે પૈસા અને મારા જીવન વચ્ચેનો એ પહેલો સંબંધ ટકી રહ્યો છે. એ સંબંધ મૂર્ખાઈભર્યો છે.

મારી પાસે મારું કાર્ય હતું, મારી જીવનરીતિ હતી, મારા પ્રયત્નો હતા, જોમાંથી મને આનંદ મળતો—કેમ કે જ્યારે જ્યારે હું લખતો હોઉં ત્યારે ત્યારે હંમેશાં હું સુખી હોઉં છું, અને એ બધા જોડે મારું પ્રાધ્યાપકપદ થોડુંધણું જોડાયેલું હતું. એ મને પગવતું નહોતું. હું કરતો હતો તે મને મગતું. એ સંજોગમાં કોઈએ પણ મને પૈસા આપવાની શી જરૂર હતી ? ને છતાં સોડો એ આપતા.

પ્રશ્ન : જ્યારે હું યુનાઈટેડકિ વિશે વાત કરતો હતો ત્યારે તમે જે રીતે પૈસા આપી દો છો તે વિશે હું વિચારતો હતો.

સાર્ત્ર : આપી દેવા માટે પણ પહેલપ્રથમ તો મારી પાસે પૈસા હોવા જોઈએ. હું અઢાર કે ઓગણીસ વર્ષનો થયો અને એકોસ નોર્માલ (Ecole Normale)માં જ્યારે કામ કરતો થયો અને બહારના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવા માંડ્યો ત્યારે તેમાંથી મને પૈસા મળતા થયા. ત્યાં સુધી તો હું કોઈને પૈસા આપી શકું તેમ હતો જ નહિ. ત્યારે મારી પાસે થોડા પૈસા આવ્યા અને તેમાંથી થોડાક હું કોઈને આપી દઈ શકું એ શક્ય બન્યું. પણ ખરેખર હું શું આપતો હતો ? જે કામ મને સંતોષ આપતું હતું તે કરી રહ્યા પછી મને કામગીરી રૂપમાં જે પૈસા મળતા હતા તે. સિદ્ધાન્ત મૂલ્ય, એનું વજન, એનો બાર વજરે મારી જતે મારે અનુભવવાનો નહોતો. જે કામગીરીનાં નાણાં મારા હાથમાં આવતાં હતાં તે હું આપી દેતો હતો. તે બધું મફત મળતું હતું તેમ મને લાગતું હતું.

પ્રશ્ન : એમાંથી તમે વસ્તુઓ ખરીદવાની, વસ્તુઓનો કબજો મેળવવાની ઇચ્છા કરી શક્યા હોત.

સાર્ત્ર : એ પણ બનતું. મને મળતું તે બધું જ હું આપી દેતો નહોતો, એટલે મારે માટે હું વસ્તુઓ ખરીદી શકતો. પણ મને મારું ચોતાનું ઘર કે એપાર્ટમેન્ટ મેળવવાની ઇચ્છા કદીયે યઈ નહોતી. આટલું ઠણા પછી હું કદી શકું કે હું જે પૈસા આપી દેતો તેમાં જરી જેટલી પણ યુનાઈટેડકિની લાગણી નહોતી. હું આપી શકતો હતો એટલે, અને જે લોકોમાં મને રસ હતો એ લોકોને એની જરૂર હતી એટલે, હું આપતો હતો. મેં કોઈક બૂધ કરી હોય તેને સુધારી સેવા માટે; કે પૈસો મને જીવનરૂપ લાગતો હતો એટલે, મેં કદીયે પૈસા આપી દીધા નથી.

કાંઈ પ્રેક્ષા નહીં તમને હું પહેલવહેલો જાળખતો, વધારાના ને
એકાગ્રીને મારું ધ્યાન ખેંચ્યું તે એ હતી કે તમારી પાસે પૈસાની
નોટાના થોડકા ને થોડકા રહેતા, સા માટે !

સાત્રી : એ વાત સામી છે. ઘણી વાર મારી પાસે લગભગ
દસ હજાર નવા ફેન્ક (અડી હજાર ડોલર) કરતાં વધારે પૈસા
રહેતા. આટલા બધા પૈસા મારી સાથે રાખવા માટે લોકોએ ઘણી
વાર મને ઠપકો આપ્યો છે. હાખલા તરીકે સીમેન હ બેન્કવારને
એ કદંચુ' લાગવું. અને ખરેખર એ મૂર્ખાઈમયું છે. પણ સાચું
હું તો, હવે હું તેમ કરતો નથી. હું કદાચ એ બોઈ નામું કે
કોઈ મને ભૂટી લે એ કારણે નહિ, પણ મારી અખો નળણી પડી
મઈ છે તેથી. હું નોટાને જાળખવામાં જોડાયા કરી બેસું છું,
અને એને અંજ પગની નાખનારી પરિસ્થિતિઓ પેલા થાય. એમ
છતાં પણ મારી પાસે પૈસા રાખવા મને ગમે છે, અને હવે હું એ
મારી પાસે રાખી નથી શકતો એ મને અસુખદ લાગે છે. મારે
કહેવું જોઈએ કે આજે આ પહેલી વાર કોઈએ મને પૂછ્યું કે
શા માટે...

મને ખબર છે કે નોટાની બહાર થોડકી હું ખાસામાંથી કાઢું
એટલે કોઈ મોટા શ્રીમંત નેવો લાગ્યું. મને ક્રોત હ આમુર
(Cote d'Azur) પર આવેલી એક હોટલ માફ આપે છે.
હું અને સીમેન હ બેન્કવાર ઘણી વાર ત્યાં જતાં. એક વાર એ
હોટલની સંચાલિકાની જગ્યાએ જે બોઈ બેઠી હતી તેણે સીમેન
હ બેન્કવાર પાસે ફરિયાદ કરી કે ચૂકવવા માટે ધણીબધા પૈસા મેં
ખાસામાંથી બહાર કાઢ્યા...ને છતાં હું કોઈ મોટો શ્રીમંત નથી.
ના, મને લાગે છે કે મને મારી સાથે ધણીબધા પૈસા રાખવા ગમે
છે કેમ કે કોઈક ને કોઈક રીતે જ, જે રીતે હું રાચરચીલા સાથે
રહું છું, જે રીતે હું મારાં હંમેશનાં કપડાં પહેરું છું - જે લગભગ
હંમેશાં એકતાં એક જ હોય છે - અને જે રીતે મારાં ચરમાં,

મારું લાઈટર અને મારી સિગારેટા મારી સાથે હોય છે તેને મળતું આવે છે.

બની શકે તેટલી વધારેમાં વધારે ચીજો મારી સાથે ને સાથે રાખવાનો ખ્યાલ મારી આખી જિંદગીની બ્યાખ્યા કરી આપે છે - કોઈ પણ એક નિયત ક્ષણે મારા દૈનંદિન જીવનનું એ બધી ચીજો પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એટલે વર્તમાન ક્ષણે હું પૂરેપૂરો શું છું, અને મારે કોઈનો પણ આશ્રય લેવો પડતો નથી, કોઈની પાસે કોઈ પણ ચીજ માગવાની જરૂર પડતી નથી, મારા કબજાની દરેકદરેક ચીજ, હું ઘરતાઘરત તેનો ઉપયોગ કરી શકું તેવી જગ્યાએ છે - તેનો ખ્યાલ તેની પાછળ રહેલો છે. એ વસ્તુ ખીજાઓ કરતાં ચડિયાતા હોવાની લાગણી સૂચવે છે, જે દેખીતી રીતે જ ખોટું છે. ને મને એનો સારો એવો ખ્યાલ પણ છે.

પ્રશ્ન : તમે ઘણી વાર ઘણી વધારે પડતી ટિપ (બક્ષિસ) પણ આપો છો.

સાત્રી : હંમેશાં જ.

પ્રશ્ન : એ તમે જને આપો તેને મૂંઝવણમાં મૂકી દે તેવી હોય છે.

સાત્રી : હા, હવે તમે અત્યુક્તિ કરો છો.

પ્રશ્ન : તમારી પાસેથી હું એ શીખવા નથી માગતો કે ઉદારતાનો કંઈક બદલો મળવો જોઈએ, ને એમ ન થાય તો ઉદારતા કોઈક પ્રકારે નીચાળેછું કરાવે તેવી હોય.

સાત્રી : એવો બદલો મળવો એ શક્ય નથી, પણ માયાણુતા મળવી શક્ય છે. હું એમને આટલી મોટી ટિપો આપું છું એ વાતની હોટલોના વેઈટરો કદર કરે છે, અને એમના માયાભર્યા

વતેનથી એનો બદલો વાળી દે છે. હું એમ માનું છું કે માણસ
જે ટિપો મેળવીને જીવન ગુજારતો હોય તો મારે તેને વધારેમાં
વધારે જોટલું આપી શકું તેટલું આપવું જોઈએ જ્યાં એ સારી
રીતે જીવી શકે.

પ્રશ્ન : તમે અઢળક ધન કમાયા છો.

સાત્રી : હા, હું થોડુંક ધન કમાયો છું ખરો, એ સાચું છે.

પ્રશ્ન : તમે જોટલું કમાયા છો એ બધાનો જો કોઈ સરવાળો
કરવા બેસે તો બહુ જ ઝીરકમ થઈ જાય. એનું તમે શું કર્યું છે ?

સાત્રી : એ કહેવું મુશ્કેલ છે. તેમાંનું થોડું મેં સોઝાને
આપી દીધું છે, અને મારા ઉપર પણ ખર્ચું છે - ખૂબ ખૂબ.
પુસ્તકોમાં, પ્રવાસોમાં ખર્ચું છે. પ્રવાસોમાં હું ખૂબ ખર્ચું કરું છું.
પહેલાંના સમયમાં, જ્યારે મારી પાસે અત્યારે છે તેના કરતાં ઘણું
વધારે ધન હતું ત્યારે મને જરૂર હોય તેના કરતાં ઘણાબધા વધારે
પૈસા હું મારી સાથે રાખતો.

પ્રશ્ન : ખૂટી પડે એ ક્યારે કર્યું ?

સાત્રી : કદાચ એ પણ એના સાતરૂપ હોય. જ્યારે મારાં
માતામહી મને પૈસા આપતાં ત્યારે હું મેંમાં કહેતાં : “ કદાચ તું
ક્યાંક બારી બારી બાંજી નાખે તો તારી પાસે થોડા પૈસા હોય એ
જરૂરી ગણાય.” હજી આજે પણ, મારા ખાતામાં આજી સિલક ન
હોય તો મને ગમતું નથી, જેમ અત્યારે એવી સિલક એમાં નથી એ
નથી ગમતું તેમ, ને એવા પણ ગાળાઓ આવ્યા છે જ્યારે મારી
પાસે એક પૈસો પણ ન હોય. એક વાર મારી માતાને હું મારા
કરવેરા બારી શકું એ માટે મને એક લાખ ને વીસ હજાર ફેન્ક
આપવા પડેલા. મારી પાસે હોય તેના કરતાં હું હંમેશાં વધારે

પૈસા ખર્ચતો રહ્યો છું...કરવેરા માટેના પૈસાની તો હું ગણતરી જ રાખતો નહોતો... હમણાં કેટલાંક વર્ષથી ગાલ્પમાર (Gallimard), સરકારને ભરણું કરવા માટે, મારા ખાતામાં થોડા પૈસા સિલક રાખ્યા કરે છે.

પ્રશ્ન : ને તમે શેમાં તમારા પૈસા ખર્ચો છો ?

સાત્રી : પ્રવાસને બાદ કરો તો, આખરે હું મારા પોતા ઉપર બહુ ઓછો ખર્ચો કરું છું. દિવસમાં એક વાર રેસ્ટોરાંમાં જઈ છું - પણ હંમેશાં કોઈકની ને કોઈકની સાથે જ - એ સો ફ્રેન્ક થાય. સિગારેટો, કોઈક જ વાર કપડાં. પુસ્તકો મને ભેટ મળે છે. ઘણાં પુસ્તકો ખરીદ્યાં છે પણ એ ઘણા કાળ પહેલાં. ધરની સાફસફી કરનારી બાઈને હું પત્રો ચૂકવું છું, અને પ્રમાણમાં મોંઘે ગણાય એવા એપાર્ટમેન્ટમાં રહું છું. મહિનાનું ભાડું બે હજાર ફ્રેન્ક. પણ એ બધું, હું દર મહિને જે ખર્ચ કરું છું તેનો ખર્ચ મારે ખ્યાલ આપતું નથી.

પ્રશ્ન : દર મહિને તમે કેટલો ખર્ચ કરો છો ?

સાત્રી : બધું મળીને ? આર્થિક રીતે મારા ઉપર આશ્રિત હોય તેવા લોકો છે. એ લોકો ઉપર, બધું મળીને, મારો બાંધ્યા ખર્ચ દર મહિને પંદર હજાર ફ્રેન્ક જેટલો થાય છે. ને મારા પોતા ઉપર હું ત્રણ હજાર ફ્રેન્ક ખર્ચું છું. આમ બધું મળીને દર મહિને લગભગ અઢાર હજાર ફ્રેન્ક ખર્ચાય છે, ને બને છે તે પ્રમાણે, દર મહિને ગાલીમાર મને જે સવા સાત હજાર ફ્રેન્ક આપે છે તે પુઈંગ (Puig) ઉપાડી લે છે. ને એ ઉપરાંત, સામાન્ય રીતે, દસ હજાર ફ્રેન્ક.

પ્રશ્ન : ને એ દસ હજાર આવે છે ક્યાંથી ?

સાત્ર : એમાંનો અમુક ભાગ, મારી જે કૃતિઓ ફ્રાંસમાં બજવાઈ હોય કે આઠ ચવાણી કે દુરદર્શન માટે રૂપાંતરિત થઈ હોય તે માટે મને સેખકમંડળ (Société des Auteurs) તરફથી મળે છે. અને અમુક ભાગઝીસેલ આલીમી (Ziseli Halimi) તરફથી મળે છે મારાં નાટકો, ચિત્રપટો, મુલાકાતો, જને એ બધા વિશેના પરદેશ સાથેના કરારપત્રોનો હિસાબ એ જાળવે છે. માત્ર મારાં પુસ્તકો એકલાં જ જે મેળવી આપે છે તેના કરતાં એ ઘણું બધું મેળવી આપે છે. મને લાગે છે કે તમે વધે મારે કરવેરામાં દોઢ લાખ ફ્રેન્ક ચૂકવવા પડેલા. એ ઉપરાંત પ્રાધ્યાપક તરીકેનું અને સારું એવું પેન્શન મળે છે—દર છ મહિને લગભગ આઠ હજાર ફ્રેન્ક થાય તેટલું. વધુમાં વધુ પૈસા મને ઝીસેલ આલીમી પાસેથી મળે છે. વરસમાં બે વખત એ મળે છે, તે આડે ભાગે તે ધણાબધા હોય છે—લાખોના હિસાબમાં. પણ આ ક્ષણે મારી પાસે કશી જ બચત નથી, તે કું શી રીતે ચલાવી શકીશ તે વિશે કું—ગિફ્ટોમાં પહેલી જ વાર—વિચારમાં પડી ગયા છું.

પ્રશ્ન : પહેલાં તમે જે રીતે જુદાં જુદાં મંડળોને—જેવાં કે ‘મુક્તિમંડળ’ (Liberation)ને—મદદ કરતા રહેતા તેમ કરવું હવે શક્ય નથી ?

સાત્ર : ના, હવે કું તેમ કરી શકું તેમ નથી.

પ્રશ્ન : સીમોન હ બોલ્વાર તમે કમાઓ છો તેટલું કમાય છે ?

સાત્ર : એથી એણે, પણ ઘણું કમાય છે.

પ્રશ્ન : ને હવે તમે તમારા જન્મેની કમાણી ભેગી કરી દેતાં નથી ?

સાત્ર : ના, એમ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. ઉપરાંત, મારા

કરતાં તે ઓછું ખરચે છે.

પ્રશ્ન : વિશેષ સામાન્ય રીતે કહીએ તો, તમને લાગે છે કે પૈસા સાથેના તમારો આ જાતનો સંબંધ અર્થસભરતા ધરાવે છે, અને જો કોઈ માણસને એની વિગતોની ખબર હોય અને એ વિગતોનું એ જો છુદ્ધિપૂર્વક અર્થશોધન કરી શકે તો એ માણસ, તમે પોતે પણ જે વિશે ખ્યાલ ધરાવતા નથી તેવું તમારા વિશેનું સત્ય શોધી કાઢી શકે ?

સાત્ર : મને એવું નથી લાગતું. કારણ હકીકત એ છે કે મેં કહીયે દ્રવ્યનો એના દ્રવ્ય તરીકેના મૂલ્ય તરીકે ઉપયોગ કર્યો નથી. હું શેરો કે ખીજ કેઈ ટકાવે વસ્તુઓ કહીયે ખરીદતો નહોતો.

પ્રશ્ન : ખરેખર તો, આ પૈસા ખૂટી પડવાના ભયને તમે, ધણાબધા ખીજ માણસો કરે છે તેમ, શેરો કે સિક્કોરિટીઓ ખરીદીને નિવારી શક્યા હોત. તમે એમ ન કહ્યું તો તે એ કારણે કે ૧૯૪૫ પછી તમે જે પદ પ્રાપ્ત ક્યું હતું તે ઉપરથી તમને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી કે તમને કહીયે પૈસાનો તોટો પડશે જ નહિ.

સાત્ર : સમગ્રતયા વિચારીને કહું તો મેં માન્યું જ હતું કે મારે માટે એ પછી કહીયે પૈસાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે જ નહિ. ખરેખર તો એ જિભો ધવાનો - જો હું એંસી વર્ષ સુધી જીવું તો. તો હું એ બિન્દુએ આવીને જિભો રહું કે અગાઉનાં વર્ષોમાં મેં સખેલાં પુસ્તકોમાંથી મળતી આવક સિવાય મારી પાસે આવકનું ખીજું કોઈ સાધન રહ્યું ન હોય.

પ્રશ્ન : સુખ્યત્વે પૈસા કમાવા માટે જ તમે કશું કામ કર્યું છે ?

સાત્ર : હા. તમે તેમ કરીને હું એક કામ યાદ કરી શકું છું. જહોન હસ્ટન માટે મેં ફોઈડ વિશે એક ચિત્રપટકથા લખી

હતી તે. મને ત્યારે જ ખબર પડી હતી કે મારી પાસે જરીય પૈસો રહ્યો નહોતો—મને લાગે છે કે મારી માતાએ કરવેરા ભરવા માટે મને જ્યારે એક લાખ વીસ હજાર ફેન્ક આપ્યા હતા ત્યારની આ વાત છે. એ મેં જરી દીધા, પછી મારે કોઈને કશું ચૂકવવાનું બાકી રહેતું નહોતું, પણ મારી પાસે એક ફેન્ક પણ બચ્યો નહોતો. એ બિન્દુએ મને કહેવામાં આવ્યું કે હસ્ટન મને મળવા માગે છે. એક દિવસ તે આવ્યા અને કહ્યું : “હું તમને ફોઈડ વિશે એક ચિત્રપટ બનાવવા કહું છું, અને હું તમને અઢી લાખ ફેન્ક આપીશ.” મેં હા પાડી અને મને અઢી લાખ ફેન્ક આપવામાં આવ્યા.

પ્રશ્ન : ને જો કોઈક તદ્દન અપ્રતિભાવવાંત અને અપ્રસિદ્ધ દિગ્દર્શકે તમારી પાસે આ જ હરખાસ્ત મૂકી હોત તો તમે એ સ્વીકારી હોત ખરી ?

માર્ક : ના. એ આયોજન બાબત કશુંક હાસ્યાસ્પદ તત્ત્વ તો ત્યારે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું. ફોઈડ અભ્યતનના મહાન સ્વામી હતા, ને મેં મારી આખી જિંદગી એમ કહેવામાં ગણી હતી કે અભ્યતનનું અસ્તિત્વ જ નથી એ પછી મારી પાસે આ હરખાસ્ત મૂકવામાં આવી એ હાસ્યાસ્પદ તત્ત્વ હતું. ખરેખર તો, શરૂ શરૂમાં હસ્ટન હું અભ્યતન વિશે કશું કહું તેમ ઇચ્છતા નહોતા. અને અંતમાં અમને છૂટા પાડી દેનાર આ જ પ્રશ્ન હતો. એ ચિત્રપટના કામમાંથી મને ખરેખરો જો લાભ થયો તે એ કે ફોઈડ વિશેનું મારું જ્ઞાન વિશેષ સમૃદ્ધ થયું, અને અભ્યતન વિશેના મારા વિચારો વિશે તેણે મને પુનર્વિચાર કરતો ફરી મૂક્યો.

પ્રશ્ન : આપણે વિષય બદલીએ...૧૯૬૭માં તમે કહ્યું હતું : “પ્લોઈઆડ (Pleiade) શ્રેણી એક ક્ષર છે મારે જીવતે જીવ દટાઈ જવું નથી.” પાછળથી તમે તમારો વિચાર બદલ્યો અને

મીશેલ રીબાલ્કા (Michel Rybalka) અને હું હવે. તરતમાં જ તમારી નવલકથાઓ પ્લેઈઆદ ટ્રેણીમાં પ્રસિદ્ધ કરવાના છીએ. તમે તમારા આગલા નિષ્ક્રિયની વિરુદ્ધ કેમ ગયા ?

સાર્ત્ર : મુખ્યત્વે તો કાસ્ટોર (Castor)ના આગ્રહને અંગે. ને એ ઉપરાંત પણ ખીન્ન લેખકોને મેં એ વિશે પૂછ્યું તો એમણે કહ્યું કે એમ કરવું એ સારું થશે, અને પ્લેઈઆદે પણ ખીન્ન જીવંત લેખકોને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એમ એની કળર તરીકેની પાત્રતા ધરી પણ છે. પ્લેઈઆદમાં પ્રસિદ્ધ થવું એ અન્ય પ્રકારની કૃતિ- માંના પ્રવેશના માર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. એ કહે છે : “હું હવે શિષ્ટમાન્ય (Classics) લેખકોમાં સ્થાન પામ્યો છું, બ્યારે આ પહેલાં હું અન્ય લેખકોના નેવાં માત્ર લેખક જ હતો.”

પ્રશ્ન : દૂંકમાં એ પવિત્રતા પ્રાપ્ત કર્યાનો (Consecration) એક પ્રકાર છે ?

સાર્ત્ર : હા, એ જ સાચો સ્પષ્ટ છે. એથી મને થોડો આનંદ થયો છે. અને એ પણ સાચું છે કે આ પ્લેઈઆદની આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયેલી નેવાં હું આગર છું. હું માનું છું કે મારી આ જાતની લાગણી મારા બાલપણમાંથી જિતરી આવી છે. એ વખતે, થોડાં જેને વિશે ચર્ચા કર્યા કરે એવી મોટી, ચીવટપૂર્વક તેપાર દેરેલી આવૃત્તિમાં પ્રસિદ્ધ થવામાં કૃતિ સમાયેલી હોય તેવું મને લાગતું હતું. હજી એ લાગણીનો કોઈ અવશેષ રહી ગયો હશે : મેક્સિયાવેલી જે ટ્રેણીમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તે જ ટ્રેણીમાં આપણે પણ પ્રસિદ્ધ થઈએ છીએ ! ...ને વળી આલોચનાત્મક સાધનો ધરાવતા સંગ્રહ તરીકે મને પ્લેઈઆદ ખૂબ જ ગમે છે. મારી પાસે લગભગ એ આખી ટ્રેણી છે. હાંબા એવા સમયથી રોબર્ટ ગાલીમાર (Robert Gallimard) એ વાતનો ખાસ ખ્યાલ રાખે છે કે નેવાં એ પ્રસ્તુતિ પ્રસિદ્ધ થતાં જાય તેવાં જ એ મને મળતાં

જાપ. અને માત્ર આ જ એવાં પુસ્તકો છે જેને હું ઠાઈને પણ
હાજીનાં આપવાની આગ્રહપૂર્વક ના પાડું છું. મેં એ પુસ્તકોનો
ઉપયોગ પણ ખૂબ કર્યો છે, અને એમાં આવેલી નોંધો હું હંમેશાં
વાંચું છું, કારણ કે, એક નિયમ તરીકે, એ નોંધો કૃતિ વિશેનું
સમગ્રાવીન જ્ઞાન રજૂ કરે છે, અને એ રીતે, હું ન જાણતો હોઉં
તેવી વસ્તુઓ મને મળી આવે છે.

પ્રશ્ન : છતાં પણ, 'સેઈઆદમાં પ્રસિદ્ધ થયું' એટલે એક
રીતે જાણે આપણું કામ પૂરું થઈ ગયું તેમ ગણાય.

સાત્ર : એ ખરેખર પૂરું થઈ ગયું છે. મારી આત્મકથા
વિશેની મુલાકાતોનું આ છેલ્લું પુસ્તક હું જણાવવાનો છું, અને
કદાચ દુરદશન માટેનાં પ્રસારણોનું પણ પુસ્તક હું કરું—જોકે
આપણને જે સમસ્યાઓનો સામનો કરવાનો આવે છે તે તો તમે
જાણો જ છો. પછી, એના પછી હું શું કરી શકું? હું પ્રેમકથા
લખી ન જ શકું. મને લાગે છે કે કંઈક આમાંથી અને કંઈક
તેમાંથી ભેગું કરીને, અને જે વસ્તુઓ વિશે હું વિચારી રહ્યો છું
તે વિશે કેટલીક ચીજો લખીને એકાદ અન્ય પુસ્તક પણ હું તૈયાર
કરી શકું. પણ મુખ્ય કામ તો ખરેખર પૂરું થઈ ગયું છે.

પ્રશ્ન : એટલે તો મને એ વાતમાં થોડોધણો વિરોધાભાસ
લાગે ■ કે જ્યારે રીવાજોએ અને મેં ૧૯૪૭થી ૧૯૪૯ દરમિયાન
હજી અપ્રસિદ્ધ રહેલાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકો—ચિત્ત (Psychic)
અને નીતિશાસ્ત્ર (Ethics) જેવાં, અને 'હંદાત્મક જ્ઞાનની
મીમાંસા'માંનાં એ અપ્રસિદ્ધ પ્રકરણોને પ્રસિદ્ધ કરી આપવાની
દરખાસ્ત કરી ત્યારે તમે અમને નકારી કાઢ્યા હતા.

સાત્ર : એ વાત કદીયે ખીણે જ પહોંચી નહિ, 'નીતિશાસ્ત્ર'
(Ethics)માં એક વિચારોદય એવો હતો જેને હું વિકસાવવા

માગતો હતો, પણ કહીયે તેમ કરી શક્યો નહિ. મેં જે લખ્યું હતું તે પહેલાં ભાગ હતો. એમાં મુખ્ય વિચારને પ્રવેશ કરાવવાની ધારણા હતી. પણ એક બિન્દુએ એક મુશ્કેલીનો મારે સામનો કરવો પડ્યો. અને મારી મોટાભાગની નોંધપોથીઓ શુભ થઈ ગઈ હતી. એમ ન થયું હોત તો પ્રસિદ્ધ કરવા જેવું કંઈક રહ્યું હોત. એક નોંધપોથી હજીયે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પણ ખીજી બધી ક્યાં છે તેની મને ખબર નથી.

પ્રશ્ન : હું એમ કહેવા માગતો હતો કે તમારો નકાર તમારા કાર્યની સાથેનો તમારો જુદો જાતનો સંબંધ સૂચવે છે. એક બાજુ જે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે તે બધું છે. એ બધું શક્ય હોય તેટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં વંચાય તેટલા ખાતર તમે તેને પ્લેઈઆદની શ્રેણીમાં ઇખાવવા માગો છો. એ બતાવે છે કે એ આખરી છે; અને તેમાં હવે કોઈ ફેરફારની શક્યતા નથી. ખીજી બાજુ પેલાં અપ્રસિદ્ધ લખાણો છે. વળી, તમે એક મુખ્ય ધ્યેયથી દોરાઈને હંમેશાં લખતા રહ્યા છો. એ ધ્યેય હતું એ લખાણને વાચકો હોવા જોઈએ એ. એ દ્વારા તમારે વિશે જે અસર પડે તે, અંતે જતાં, તમારે માટે બહુ ફરકાર કરવાની વસ્તુ નહોતી. પરંતુ અમે જ્યારે તમને કહ્યું કે અમે તમારાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અપ્રસિદ્ધ લખાણો પ્રગટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ ત્યારે તમે એવું કહીને જવાબ વાળ્યો કે, “ના, હું મૃત્યુ પામું પછી તમે એ પ્રસિદ્ધ કરી શકશો.”

તમે જ્યારે જીવંત નહીં હો ત્યારે, વાચકના દષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો, એ લખાણો શી રીતે જુદો જાતનો થઈ જશે તે સમજતાં મને મુશ્કેલી પડે છે.

સાત્રી : તે લખાણો અમુક એક બિન્દુએ હું શું કરવા માગતો હતો, અને મેં શું પૂરું ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

તેનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવશે, અને એ અર્થમાં એ ઉવટનાં થઈ રહેશે. જ્યારે, જ્યાં સુધી હું જીવતો બેઠો હોઉં—સિવાય કે હું ખાટલાવશ બની ગયો હોઉં કે કશું જ ન કરી શકે તેમ હોઉં—ત્યાં સુધી હું કરી તેમને તારમાં લઉં, અથવા તે યોડાએક શબ્દોમાં, એમને વિશે હું શું કરવા માગતો હતો એ કહું તેવી શક્યતા હોવી રહેલી હોય જ. મારા મૃત્યુ પછી એ સખાણો પ્રગટ થાય તો એ અધૂરાં અને દુર્બોધ બની રહે, કેમ કે જે વિચારો સંપૂર્ણ રીતે વિકસિત થયા નથી તે વિચારોનું તેમાં નિરપેક્ષ થયું હોય. એ સ્થિતિમાં, એ વિચારો અને ક્યાં દોરી મથા હોત તે નક્કો કરવાનું તેના વાચક ઉપર આધારિત રહે એક વાર હું ચાલ્યો જાઉં પછી એ સખાણો મારા જીવનકાળમાં ખરેખર જે સ્થિતિમાં હતાં તે જ સ્થિતિમાં રહે, તેમાંની દુર્બોધતાઓ પણ રહે—જોકે મારે મારે એ દુર્બોધ ન હોય, તો પશુ...વળી એ પણ નોંધી લેજો કે મારાં જે અપ્રસિદ્ધ સખાણો સંપૂર્ણ રીતે મૃત થઈ ગયાં છે—મારો યોવનકાળનાં જે સખાણો તમે પોઈઆદમાં પ્રસિદ્ધ કરવાના છો તેના જેવાં જ મૃત થઈ ગયાં છે—તેને પ્રસિદ્ધ કરવાની સંમતિ તો હું તમને આપું જ છું. એ સખાણોમાં હું મારી જાતને પિછાનતો પશુ નથી, અથવા તો એ સખાણોને હું એક જાતના આશ્ચર્ય સહિત પિછાની શકું છું—જે માણસને હું ધણા લાંબા સમય પહેલાં ઓળખતો હતો એવા કોઈ માણસનાં એ સખાણો ન હોય એ રીતે હું તેમને ઓળખી શકું છું.

પ્રશ્ન : જે રૂખીતા વિરોધાભાસ વિશે હું વાત કરી રહ્યો છું તે આ છે : એક જાણુ તમે તમારા કાર્યને પૂરું થઈ ગયેલું માનો છો તો બીજી જાણુ, તમે જ્યાં સુધી જીવતા હો ત્યાં સુધી તેના ઉપર કળજો સાજી રાખવા માગો છો. અને એમ, અમુક અર્થમાં, તમે એમ માનો છો કે એ બધી કૃતિઓ તમારા વાચકો

કરતાં, સવિશેષ રીતે, તમારી પોતાની માલિકાની છે.

‘સાત્ર’ : કોઈ પણ કૃતિનો માલિક કોણ હોઈ શકે તે કહેવું
 પણ મુશ્કેલ છે. એ એના લેખકની માલિકાની પણ હોય છે અને
 સાથે સાથે એના વાચકની માલિકાની પણ હોય છે. આ હકીકતો
 વચ્ચે મેળ એસાડવો મુશ્કેલ છે. ને વળી, વાચક, માત્ર કોઈક જ
 વાર, તે પોતાની છે તેમ સ્વીકારે છે, જ્યારે લેખક તો માને જ
 છે કે તે તેની છે. મારા પૂરતું હું માત્ર હું કે જ્યાં સુધી માણસનું
 ચેતના-મૃત્યુ ન થાય - એટલે કે કાં તો તેની ચેતનાનું અને શરીરનું
 ખંડેખડું મૃત્યુ, અથવા જે કદીયે સુધરવાનું નથી એવા પાગલપણા
 દ્વારા તેની ચેતનાનું થયેલું મૃત્યુ - ત્યાં સુધી માણસની કૃતિનો
 માલિક એ પોતે જ ગણાય. પણ જ્યાં સુધી એ જીવતો હોય ત્યાં
 સુધી એણે લખેલી કૃતિની માલિકા એની જ હોય. એમાં પણ એ
 કૃતિ પૂરી ન થઈ હોય તો તો એ ખાસ એની માલિકાની ગણાય,
 કેમ કે, સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ એને આગળ વધારીને
 આતંક મેળવી શકે પણ ખરો. મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી
 ‘નીતિશાસ્ત્ર’ પૂરતું અને ‘દ્વંદ્વાત્મક જ્ઞાનની મીમાંસા’ પૂરતું
 આ સાચું છે. ખાસ કરીને તો ‘નીતિશાસ્ત્ર’ વિશે. ‘દ્વંદ્વાત્મક
 જ્ઞાનની મીમાંસા’ની જાણતમાં કાળની પણ વધારાની સમસ્યા
 તેમાં ઉમેરાય, કેમ કે એમાં આગળ વધવા માટે મારે કરી પાછું
 ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવું પડે.

પ્રશ્ન : પરંતુ તમારાં અપ્રસિદ્ધ લખાણો સંબંધી તમારા
 વંશવારસોને તમે શી સૂચના આપવાના છો ?

સાત્ર : મેં હજી માત્ર વસિયતનામું જનાવ્યું નથી, પણ
 હું એટલું કહું કે મારી કૃતિઓના સંપાદકો અને સંરક્ષકો તરીકે
 હું જે લોકોને નીમીશ - તે લોકો મારા કુટુંબમાંના કે મારા
 નિકટના મિત્રોમાંના નહિ હોય - એ લોકો એમને ઠીક લાગે તેમ

સ્વતંત્ર રીતે, પરણી જવાનું પસંદ ક્યું. "ને," તેણે કહ્યું, "દરેકદરેક વ્યક્તિ મારા જેટલી જ સ્વતંત્ર છે, અને એટલે પોતાની પરિસ્થિતિ માટે જવાબદાર છે." એમાંથી મને જે વાત અસર કરી ગઈ તે એ હતી કે આપણે પ્રતિપાદિત કરેલાં અને ખૂબ જ જાણીતાં થઈ ચૂકેલાં આપણાં ધર્મોં મંતવ્યોં તે સમગ્ર ચર્ચા પુનઃચચારણ કરી રહી હતી. આ સી, કે જેણે કદાચ એની શાળાના કાળમાં તમને વાંચ્યા હશે અને તેના આ વૈરાગ્યને ન્યાયી હરાવતા વિચારો જેણે તમારી પાસેથી મેળવ્યા હશે - તેને તમે શું કહ્યું હોત ?

સાત્ર : વાડુ. મેં તેની સાથે આ વિહોડાઈ જવાના (alienation) આવ વિશે વાત કરી હોત. મેં તેને કહ્યું હોત કે આપણે સ્વતંત્ર છીએ, પણ આપણે આપણી જાતને સ્વતંત્ર બનાવવી જોઈએ, અને એમ સ્વતંત્રતાએ વિહોડાઈ જવાના આવ સામે જળવો કરવો જોઈએ. તમે પણ એ જ ન કહ્યું હોત ?

પ્રશ્ન : હા, અલબત્ત, સમગ્ર એવું જ મેં એને કહ્યું. પણ એ પોતાના અભિપ્રાયને વળગી રહી.

સાત્ર : હાલે. એ વાત પૂરતું તો એ એનું જાણે. પણ એનો અત રો. આલો ?

પ્રશ્ન : એ જાતની વાતચીતો હંમેશાં જ જાતનો અંત પામે છે તે જાતનો જ. અમે જન્મે અમારે જુદે જુદે રસ્તે ચાલતાં થયાં. તમને તો પૂરેપૂરી ખબર છે કે કોઈકમાં પરિવર્તન આણવું હોય તો તેને આપણે ખૂબ જ ચાલવું જોઈએ... પણ હું તમને એક ચીજ પૂછવા માગતો હતો. તમને કોઈ કોઈ વાર એમ નથી લાગતું કે તમારી વિચારધારાનો સ્વરૂપ વિશેષ જાણીતો બની ગયેલો સાત્ર - સ્વતંત્રતા અને વ્યક્તિગત જવાબદારીના પદાસોવાળો સાત્ર -

ખરોખર તે જ ભાગ છે કે જે સાચી રાજકીય સંપ્રગટાની આડે વધુમાં વધુ અવરોધરૂપ બની શકે તેવો છે ?

સાર્ત્ર : શક્ય છે. પણ મને લાગે છે કે જ્યારે કોઈકનું કાર્ય સવિશેષ જાણીતું થઈ જાય ત્યારે હંમેશાં આ જાતની ગેરસમજ પેદા થવાની. કોઈ પણ વિચારનો સીધો વધારે સ્પષ્ટ અને મહત્ત્વ અંશ સારામાં સારું પરિણામ પણ લાવી શકે, અને વળી જો એ ખોટી રીતે સમજાયો હોય તો વધુમાં વધુ નુકસાન પણ કરી શકે. હું માનું છું કે સ્વતંત્રતા વિશેનો જે સિદ્ધાંત વિદ્યોગચાપણાનાં જુદાં જુદાં રૂપ કયાં કયાં છે તે સમજાવતો નથી હોતો—સ્વતંત્રતાનો ચાલાકીભર્યો ઉપયોગ કેટલી કેટલી હદ સુધી કરી શકાય, તેને ખારીમચડી શકાય, તેને પોતાની જ વિરુદ્ધ કરી દઈ શકાય તે જાતાવતો નથી હોતો—તે, જે માણસ તેના બધાં જ ગર્ભિત સૂચિતાર્થો સમજતો હોતો નથી તેને બહુ કૂર રીતે ઉતારી શકે છે. પણ મને નથી લાગતું કે મેં જે લખ્યું છે તેને ચીવટપૂર્વક વાંચી જનાર માણસ એ જાતની બૂલ કરી શકે.

રાજકીય સ્તર પર આ વિશે હું જે કહું છું તેના અર્થ શો છે તે મારાં વાયુપ્રસારણોમાં હું સમજાવીશ. મારા સમાપનનાં છેલ્લા ત્રણ વાર્તાલાપોનું વધારે મોટા પાયા પરનું વિષયવસ્તુ એ જાતી રહેશે. પણ હું તેને સ્પષ્ટ, મૂર્ત હકીકતોના પાયા ઉપર સમજાવીશ. એ તત્ત્વજ્ઞાન નહિ હોય, અથવા ઓછામાં ઓછું, એ તત્ત્વજ્ઞાનની રીતે અલિખ્યકિત નહિ પામે.

પ્રશ્ન : ને તમને લાગે છે કે તમે લોકોને ગમે એ ઉતારી શકશો ?

સાર્ત્ર : કંઈ જ ખબર નથી. હું પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રશ્ન : લ તાં મોદર્ને (Le Temps Modernes)માંના

કરે તેમ કહીશ.

પ્રશ્ન : તમારી હસ્તલિખિત પ્રતોની મોટી સંખ્યા જુદી જુદી જગ્યાઓએ વેરાયેલી પડી છે અને કાર્થિક દિવસ તે પ્રકાશમાં આવશે તે વિશે કશી ચંકા નથી. ને ગોઠવણ રીત કવી ચકામ કે તમારા લખેલા ધણા પત્રો પણ હશે જ. થોડાં વર્ષો પહેલાં તમે ખમને હતું હું કે તમે આશા રાખતા હતા કે તમારા વાચકને તમારા સંબંધી દરેક વસ્તુ સુલભ હશે - તમને ફોર્સમેર વિશેની જોમ થઈ પ્રડી હતી, તેમ. હજી તમે એમ જ વિચારો છો ?

સાત્ર : તમને જો ખુશ્ખા દિને હતું કે મને એની કશી જ પડી નથી. મારા પત્રો એ માદામ દે સેવિંગ્સ (Madame de Sevigne)ના પત્રો નથી. એટલે તેમાં ઉત્તેજના અનુભવવા જેવું કશું જ નથી. એ પ્રસિદ્ધ ઘણે એવું વિચારીને મેં કદી કોઈ પત્ર લખ્યો નથી. જેમ મનમાં ઘડાતા ચલા તેમ હું મારા પત્રો લખતો રહી છું. જો મળી શકે તો મેં કાસ્તોરને લખેલા પત્રો પ્રસિદ્ધ થઈ શકે - તમે તો જાણો જ છો કે તમને પ્લેઈઆદમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તેમણે જે પત્રો આપ્યા હતા તે સિવાયના ઓછામાં ઓછા બસોએક પત્રો લુદ્દ હરમિયાનની પેરીસથી થયેલી નાસાનાસમાં તેમણે ગ્રમાવી નાખ્યા હતા. ખ્રીજ પત્રો, જે ઠીક ઠીક રમૂજ ઉપજાવે તેવા હશે તે ગ્રમ થઈ ગયા છે. લખણ તરીકે 'તુલુઝ' સીમોન ઝુલીવે ('Toulouse' - Simone Jollivet)ને લખેલા પત્રો, એ દુલાં (Dullin)ની મિત્ર હતી, ને તમે જાણો છો તેમ, એકોલ નોર્માસમાં કામ કરતો હતો તે વર્ષો દરમિયાન હું તેની સાથે સંજ્ઞાપેસો હતો. તેને મેં સંખ્યાબંધ પત્રો લખ્યા હતા ને તેણે એના મૃત્યુ પહેલાંનાં થોડાં વર્ષો સુધી સાચવી રાખ્યા, ને પછી એક દિવસ એ બધાય બાળી નાખ્યા. એ પત્રોમાં મેં એને એકોલ વિશે ઘણી વાતો લખી હતી, અને થોડા નાના નાના વિચારો

વિકસાવ્યા હતા...સામાન્ય રીતે, એક જ અપવાદ સિવાય, આખરે જતાં, મારે પત્રવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થાય તેની સામે મને કશો વાંધો નથી. મારે કહેવું જોઈએ કે એ જાણે પત્રવ્યવહાર સીએ સાથે જ થયેલો છે. પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ થાય કે ન થાય તે વિશે મને જરી જોટલી પણ ચિન્તા થતી નથી.

પ્રશ્ન : તમારે શિષ્યો હોય એવું મન તમને કોઈ દિવસ થયું નથી. શા માટે ?

સાત્ર : કારણ કે, મારા મત પ્રમાણે, ખીજા માણસના ચિન્તનમાં કશુંય નવું કે મહત્વનું ઉમેર્યા વિના, તેને સમૃદ્ધ કર્યા વિના, વિકસાવ્યા વિના કે આજળ ધપાવ્યા વિના જે કોઈ તેનું ચિંતન અપનાવી લે તેને શિષ્ય કહેવાય.

*

*

*

પ્રશ્ન : તમારા વિચારોની અસર વિશે વાત કરું તો થોડા દિવસ પહેલાં મને એક વિચિત્ર અનુભવ થયો, હું મોં પોરનાસ ટાવરના શિખર ઉપર જોભો હતો, અને વિદ્યાર્થીઓના એક વિરોધી સરઘસને પસાર થતું જોઈ રહ્યો હતો. મારી બાજુમાં, આશરે પાંત્રીસેક વર્ષની, એ ટાવરની એક કર્મચારી સી જોભી હતી. એ સરઘસ વિશે અમે વાત કરવા લાગ્યાં. એ એની વિરુદ્ધ હતી કેમકે દરેક જાતના બળવા તેને નાપસંદ હતા. અને એણે કહ્યું કે એ દરેક જાતના બળવાની વિરુદ્ધ હતી કેમ કે તે માનતી હતી કે પોતાના સાગ્ય માટે તે પોતે જ સંપૂર્ણતયા જવાબદાર હતી. પોતાની જિંદગી તેને ખાસ પ્રમતી નહિ, પણ તે માનતી હતી કે અત્યારે પોતે જ્યાં હતી ત્યાં સુધી પહોંચવાના દરેક તબક્કે તેની પાસે પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા હતી જ. દાખલા તરીકે, તેની સત્તર વર્ષની ઉંમરે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાને બદલે તેણે,

તેમના છેલ્લા લેખમાં ફ્રાંસુઆ ગેઝ (Francois Georges) લખે છે : “જો મારા વિચારો દરેકદરેક માણસને ખાતરી કરાવી શક્યા ન હોય તો તે પૂરેપૂરા સાચા નહોતા તે કારણે જ તેમ યુગ હોય તે વિશે કશી શંકા નથી.” તમે પણ એવું જ કંઈ કહો ખરા ?

સાત્ર : એ સરસ રીતે મુકાયું છે, અને કોઈક બિંદુએ દરેકદરેક માણસ એમ જ વિચારતો હોય છે, પણ એથી એ વાત સાચી છે તેમ સિદ્ધ થતું નથી. કેટલાક વિચારો એવા હોય છે કે સોફોને એમાં શ્રદ્ધા બેસતાં વધારે સમય લાગે. દરેક માણસના જીવનમાં નિરાશાની ક્ષણો આવે જ છે, કોઈ કોઈ વાર મને લાગે છે કે મેં પોતે પણ ખરેખર એ જ મતલબનું કંઈક કહ્યું હોત. પણ એમ કરવું એટલે એવીસાથે બે ચીજ કરી કહેવાય. એક : “દરેકદરેક”ને બહુ વધુ પડતું માન આપ્યું ગણાય. કેમ કે એમાં વિચારોની છીનરના સત્યનો પ્રશ્ન સમાયેલો છે, દરેક માણસ વિશેનો નહિ. બે : અને સાચા વિચારો તરતોતરત વિજયવાન થાય છે એવી સ્થાપના કરી ગણાય — જે વાત ખોટી છે. સોફોટીસ જેવા માણસે એના મૃત્યુ સમયે એમ કહ્યું હોત તો શું થાત ? એ હસી કાઢવા જેવી વાત બની જાત. એના વિચારોએ આખી દુનિયાને અસર કરી, પણ તે કેટલા બધા સમય પછી ?

પ્રશ્ન : ને તમારે વિશેષતઃમારા વિચારોની અસર થઈ છે તેવી સાચણી તમને રહે છે ?

સાત્ર : મને આશા છે કે એની અસર થશે. હું માનું છું કે માણસના પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન તેને પોતાના વિચારોના મહત્ત્વ વિશે બહુ ઓછી સાબિતી સાંપડે છે અને એમ થાય છે તે સાડું પણ છે.

પ્રશ્ન : હાખલા તરીકે, વાયકોના પત્રો. એ તમને કંઈ કહી જતા નથી ?

સાત્ર : એમાંનો દરેકદરેક પત્ર કોઈ એક વાયકનો હોય છે. એ શેત્રું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે ? ઉપરાંત, હવે લોકો અને પહેલાં કરતાં ઓછી વાર લખે છે. એક સમય એવો હતો જ્યારે મને ધણાબધા પત્રો આવતા, પણ હવે માંડ કોઈક આવે છે અને મને જે પત્રો મળે છે તેમાં મને પહેલાં કરતાં રસ પણ ઓછો પડે છે. લોકો મને કહેતા હોય કે હું તેમને બહું ગમું છું તેની મારા ઉપર ઝાઝી અસર થતી નથી. એનો ઝાઝો અર્થ નથી. હું જેમને ઓળખતો ન હોઉં એવા લોકો સાથે મારો પત્રવ્યવહાર ચાલતો. એ લોકો મને લખતા અને હું જવાબ વાળતો. ને એક દિવસ એ પત્રવ્યવહાર ઓચિંતાનો બંધ થઈ જતો. કાં તો એ લોકોને મારા જવાબોમાંનો એકાદ જવાબ સંતોષ નહોતો આવતો, અથવા તો ઓચિંતાનું તેમને કોઈ બીજું કામ આવી પડતું. આ બધી વાતોએ મને મળતા રહેતા અને નિખાલસ લાગતા પત્રો વિશે પણ મને — ઓછી ભ્રમણાઓ સેવનારો કરી મૂક્યો છે. ને વળી, ચક્રમ લોકો તરફથી પણ મને સારા એવા પ્રમાણમાં પત્રો મળ્યા કરે છે. મને ખબર નથી, કે, હાખલ તરીકે, જીહ્વી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં ચક્રમોનું પ્રમાણ આટલું મોટું હશે કે નહિ. ગમે તે હોય, પણ જ્યારથી મેં મારાં લખાણો પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી એ ચક્રમોમાંના થોડાઘણા તો મારી પાછળ પાછળ હંમેશાં ફર્યા કરતા જ હોય છે. મને ખબર નથી કે હું જે ભત્રાનું લખાણ કરું છું તેને અંગે તેમ થતું હશે કે બધા જ લેખકો આવા ચક્રમોની માગને અથવા પોતાની વાત જણાવી દેવાના ઉત્સાહને ઉત્કેરી મૂકતા હશે. મેં ‘ઉબકા’ (Nausea) લખ્યા પછી ઘણા લોકો કહેતા કે હું ચક્રમ છું. ને એક ચક્રમની વાત કરી રહ્યો છું. એ વાતે કેટલાક

માનસિક ગ્રાંથિયાઓને મારો પરિચય સાધવા પ્રેર્યા હશે. સૌં અને (Saint Genet) પ્રસિદ્ધ યથા પછી મને સ્વજાતિ મૈથુન સેવનારાઓ તરફથી ઘણા પત્રો મળવા લાગ્યા - માત્ર એ જ કારણ કે મેં એક સ્વજાતિ મૈથુન સેવનારા વિશે વાત કરી હતી. અને તેથી તે લોકોને પોતે એકલા પડી ગયેલા લાગતા હતા. પણ મેં કહ્યું તે પ્રમાણે, હજી પણ, ક્યારેક ક્યારેક મને જો પત્રો મળે છે તેમાં મને લાગે જ કંઈ રસ પડે છે.

પ્રશ્ન : ને તમને એવી લાગણી થાય છે કે બૂઢાપાનો અર્થ જ આ થાય - ઉદાસીનતા ?

સાત્રી : હું ઉદાસીન છું એમ મેં કહ્યું નથી.

પ્રશ્ન : કઈ વસ્તુમાં હજી આજે પણ તમે સાચો રસ ધરાવો છો ?

સાત્રી : મેં તમને કહ્યું તેમ, સંગીતમાં. તત્ત્વજ્ઞાન અને રાજકારણમાં.

પ્રશ્ન : પણ એ તમને ઉત્તેજિત કરે છે ખરાં ?

સાત્રી : ના, હવે મને ઉત્તેજિત કરી શકે એવું કંઈ રહ્યું નથી. મારી જાતને કું થોડાઘણા ઉચ્ચ સ્થાને...

પ્રશ્ન : આ ઉપરાંત આમાં કશુંય ઉમેરવાનું તમને મન છે ?

સાત્રી : મને લાગે છે કે એક અર્થમાં બધું જ, ને બીજા અર્થમાં કશુંય નહિ. બધું જ, કેમકે આપણે જો કંઈ કહ્યું છે તેના સંબંધમાં બીજું ધણુંય કહી શકાય તેવું છે અને એ બધાની ચીવટપૂર્વક, તલસ્પર્શી સમીક્ષા કરતી નોંધએ. પણ એક મુલાકાતમાં એ ઘઈ શકે નહિ. જ્યારે જ્યારે હું રૂલાકાતો આપું છું

ત્યારે ત્યારે દરેક વખતે મને એમ જ લાગે છે. એક રીતે આ મુલાકાતો હતાશ કરી મૂકે તેવી હોય છે, કેમકે કહેવાની ચીજો ઘણીબધી હોય છે. જે ક્ષણે માણસ જવાળ વાળી રહ્યો હોય ત્યારે જ મુલાકાત, તે ચીજોને, તેમના વિરોધમાં રહેલી ચીજોની સમેત, જીવંત કરી દે છે, પણ આટલું કહી દીધા પછી હું કહું કે મને લાગે છે કે આપણી આ વાતચીતે સિત્તેર વર્ષની લંમચે હું શું છું તેવું ચિત્ર બિંદુ કરી દીધું છે.

પ્રશ્ન : પોતાની વાત પૂરી કરતાં સીમોન દ ગોલ્વારે કહ્યું હતું તેમ તમે આની સમાપ્તિ એમ કહીને નહિ કરોને કે જીવને તમને ગ્રસી લીધા છે ?

સાત્ર : ના, રે, ના. હું એમ નહિ કહું. ઉપરાંત તેઓ પોતે પણ સાચી રીતે કહે છે કે તેઓ એમ કહેવા નહોતાં માગતાં કે જીવને એમને ગ્રસી લીધાં છે. એ તો એમ કહેવા માગતાં હતાં કે જે સંજોગોમાં તેમણે એ પુસ્તક ‘લા ફોર્સ’ દે શોઝ’ - ૧૯૬૩ (La Force Des Choses - 1963) લખ્યું હતું તે સંજોગોમાં તેમને છેતરાઈ ગયાનો ભાવ થયો હતો. કેમ કે એ પુસ્તક અલ્જિરિયાના યુદ્ધ પછી આવ્યું હતું. ને એવું બધું... પણ હું એમ નહિ કહું. હું કથાયથી ગૂંચીત થયો નથી, હું કથાયથી નિરાશ થયો નથી. મેં લોકોને ઓળખ્યા છે - સારા અને નરસા બંનેને. વળી નરસા લોકો કેટલાંક ધ્યેયોના સંદર્ભમાં જ નરસા હોય છે - અન્યથા કહીએ નહિ. મેં લખ્યું છે : હું જીવ્યો છું. મને કથાયનો ખેદ નથી.

પ્રશ્ન : દૂકામાં, અત્યાર સુધીનું જીવન તમારે માટે સારું રહ્યું છે ?

સાત્ર : એકંદરે, હા. એને હું શેને અંજો કપકો આપી

સકુ' તે મને સમજાવું નથી. મારે જે જોઈવું હતું એ એવું મને આપ્યું છે અને સાથે સાથે એ પણ બતાવી દીધું છે કે એ કંઈ આશુ' નહોતું. પણ એમાં આપણે શું કરી શકીએ ?

(આ હેલ્થા નિવેદનથી પેદા થયેલા ખડખડાટ હાસ્ય વચ્ચે મુલાકાત પૂરી થાય છે.)

સાત્રી : આ હાસ્યને પણ આમાં રાખવું જોઈએ. તમારે લખવું : “હાસ્યની સંજતમાં.”

